

Романдин текст 1934-йисуз Махачкъалада Даггизда акъатай «Къат1-къат1 авур зунжурар»
изданиедин бинедаллаз чапзава

Ктаб туьк1уьрайди, печатдиз гъазурайди, сифте гаф кхъейди ва четин гафариз баянар гайиди З. Г.
Бирембеков я.

Фатахов А.

Разорванные цепи:

Роман в стихах.— Сост. и предисловие Бирембекова З. Г.

Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1990—240 с.

Лезги литературада сифтегъанди тир шиирралди кхъенвай роман «Къат1-къат1 авур зунжурар»
Алибег Фатахован виридалайни ч1ехи эсер я. И романдин къилин тема Октябрдин инкъилабди лезги
хуьруьн къамат чир тежедайвал ц1ийи авун ва халкъдин дерин къатарин къанажагъда тарихдин
метлеб авай дегишвилер хьун я.

© Дагкнигоиздат. Составление, предисловие, комментарии 1990 г,
4702380202—270

А: 68—91

М 123—90

ISBN 5—297—00050—5

АЛИБЕГ ФАТАХОВ: КУЪРУЪ БИОГРАФИЯ ВА ЯРАТМИШУНАР

Са касдин уьмуьрдиз, яратмишунриз талукъарзавай ахтармишунра к1елзавайбуруз гъадан
лайихлувилер успатун, керчекун ва я мегърибанвал къалурун патал жуьреба-жуьре лишанламишдай
гафар-эпитетар, месела, камаллу, бажарагълу, машгъур, истеклу, рик1 алай, гафунин устад ва ик1
мад.

Ихътин гафар-ибараяр Алибег Фатахован т1варц1ихъни гзаф акализ жеда. Вучиз? Ам вуж я? Ада
халкъ патал вуч авуна? Адалай вуч алакьна? К1елзавайбуруз и ва маса суалриз жавабар Алибег
Фатахован уьмуьрдиз, яратмишунриз бахшнавай гъа и гъвеч1и очеркдай жагъида.

Алибег Фатахован аял вахтар, к1елун, к1валахда сифте камар: Ам виликан Куьре округдин (гилан
Сулейман-Стальский райондин) Цумур т1вар алай хуьре 1910-йисуз рабочийдин хизанда дидедиз
хъана ва 1935-йисуз, къанни вад йиса авай жаван яз, кечмиш хъана. Сифтедай ада хуьруьн,
гуьгъуьнай Къасумхуьруьн школада к1елна. Дуланажагъдин дарвили 11—12 йиса амаз ам эвелдай
хуьре, ахпа шегъерда к1валах авуниз мажбурна. И вахтарилай ада вичи 1929-йисан яоябрдиз
ац1урай анкетади шагъидвалзава: 1921—1922-йисара (са йисни ругуд вацра) Куьре округдин
ревкомдин участокдин деловод, 1923-йисуз (вад вацра) милициядин деловод хъана, 1923—1925-йисара
(са йисни пуд вацра) Бакуда ФЗУ-дин ученик хъана, 1925—1927-йисара (къве йисни муьжуьд вацра)
Азербайжандин нафт1адин мяденра рабочийвал авуна. И ч1авуз ада Бакуда ругуд вацра политграмотадин
курсарни акъалт1арна ва пропагандиствални ийиз хъана. 1924-йисуз ам печатникрин Союздин ва
1926-йисуз ВЛКСМ-дин членвилиз гъахъна. И анкетада пуд йисуз рабфакда к1елайди, амма куьтягъ
тавунвайди, 1928-йисуз ада къвед лагъай дережадин къве йисан политграмотадин школани куьтягнавайди
къалурнава. А. Фатахован уьмуьрда Азербайжанда кечирмишай вахт важиблуди ва къиметлуди я: адакай
гъавурдик квай, къанажагълу, ватандиз, партиядиз вафалу инсан жезва.

Алибег Фатахов — комсомолрин пропагандист. Савадлу жегъил яз ам 1927-йисуз хуьруьз хтана. Инани ада
комсомолрин (инин комсомолрин ячейка Куьре округда ч1ехибурукай сад тир) ва хуьруьнвийрин арада
агитмассовый к1валах явашарначир.

1927-1928-йисара Куьре округдин ВЛКСМ-ди ам сифте Курхуьруьн комсомолрин ячейкадин школа-
передвижкадин руководитель-пропагандиствиле тайинарна. Чешнелу комсомолец-пропагандист хъуниз
килигна ВЛКСМ-дин бюроди А. Фатаховал Агъа Ст1алрин комсомолрин ячейка гуьнгуьна тун ва тарсар
тешкилун тапшурмишна. Гъа йисан 23-мартдиз ВКП(б)-дин Куьре округдин комитетди А. Фатахов хуьрериз
партиядинни комсомолдин къуллугъчияр гъазурун патал Буйнаксда ахъайзавай куьруь вахтунин курсариз
ракъурун меслятна. Майдиз-августдиз ада и курсара к1елна. Аквадай гъалара, гележегда стхавилин дуствилиз
элкъвей Гъ. Гъажибегованни (ада и курсара тарсар гузвай) А. Фатахован гуьруьшмиш хъунухъ инлай
башламиш хъана. Гъавилай «Гъалибвилиз» т1вар алай вичин шииррин к1ват1алда А. Фатахова ихътин гафар
кхъин дуьшуьшдин кар туш: «И ктаб за дидед ч1алан эдебият туьк1уьрунин патахъай галатун ва акъвазун чин
тийиз к1валахзавай адан мягъкем аскер юлдаш Гъажибег Гъажибегован т1варунихъ агудзава». Курсарай

хтайла, А. Фатахова округда са вацра къван пропагандиствал хъууна ва «Цийи дуьнья» газетдиз селькорвал ийиз хъана.

Алибег Фатахов ва «Цийи дуьнья» газет. Коммунистрин партиядин ва Советрин гьукуматдин къайгьударвал себеб яз, 1928-йисан июлдила латин гьарфаралди, лезги чӀалалди «Цийи дуьнья» газет акъатиз башламишна. Сифтедай А. Фатахов газетдин селькор тиртӀа, 1928-йисан сентябрдила ам жавабдар секретарвиле тайинарна. Редактор Гь. Гьажибеговахъ, З. Эфендиевахъ, Гь. Аликберовахъ, А. Вагьабовахъ ва масабурухъ галаз санал вичин вири къуват, чирвилер, бажарагъ А. Фатахова газетдин таъсир гужлу авуниз, классовый душманар дарбадагъ авуниз, социализмдин азад девирдин чӀехи идеяяр халкъдив агакъаруниз серфна. Газетдиз адан шиирар, фельетонар, гьикаяяр, очеркар, критикадин, публицистикадин макъалаяр тӀвар (А. Фетегъан; А. Ф.; А.), лакӀабар алаз ва я алачиз акъатзавай. «Цийи дуьнья» газетда «Юпитер», «КӀлам», «Дергес», «Леглег», «Верг», «Планета», «Иблис» ва маса лакӀабар алаз гзаф эсерар ава. Абур ва авторвал алачир эсерар нинбур ятӀа тайинарунал кӀвалах алама.

А. Фатаховакай вичин къилдинвал авай, бажарагълу литератор-журналист хъунухъ «Цийи дуьньядихъ» галаз алакьалу я. «Юлдаш Фатахов,— къейдзава Гь. Гьажибегова 1930-йисан 20-февралдиз кхъей характеристикада,— ВЛКСМ-дин член я. «Цийи дуьнья» газетдин редакцияда 1928-йисалай кӀвалахзава. Ам жавабдар секретарвилин кӀвалах тамамвилелди бажармишиз алакьдай редакциядин гзаф къиметлу работник я». Чирвилерин дережа хкажун патал А. Фатахов датӀана алахъзавай. 1931-йисуз ада редакциядин къуллугъчийрин курсар кӀелна. ИкӀ А. Фатахова умуми, иолитикадин, техникадин рекъерай дерин чирвилер къачуна. Хуьре, Бакуда, Буйнаксда кӀелуникди, къуд-вад йисуз Азербайжанда кӀвалах авуникди, адаз иердиз туьрк ва урус чӀал чир хъана. Урус чӀал дериндай чирунин мураддалди ада вичел гьамиша кӀвалахзавай.

Алибег Фатахов—советрин лезги литературадин устад. Мукьва-къилийри шагьидвалзавайвал, кхъинар ада гьеле школада амаз, Азербайжанда кӀвалахзавайла, Бакуда ва Буйнаксда курсара авайла ийизвай. Хуьре бухгалтервилин везифа ва гьа рекъий кӀелни авун теклифай вичин бубадиз А. Фатахова Бакудай 1926-йисан февралдиз кхъенай; «...За авур кӀелун, чӀугур зегъмет... *маса рекъерай я*» (курсив зиди я.— З. Б.). Гьакъикъатда ада вичиз «*маса рекъер*» фад хкъанавай. И рехъ, литературадин рехъ, А. Фатахова дирибашвилелди гегьеншарна. Ада филологиядин маса хилерикни (чӀалан гьакъиндай илим, литературоведение, халкъдин сивин яратмишунар) вичин пай кутуна. Литературадал машгъул хъайи 7—8 йисуз ам гзаф кӀвалахар ийиз агакъна: СтӀал Сулейманахъ галаз санал советрин лезги литературадин диб эцигна, литературадиз цийи жанрар (эпический поэма, сатирадин новелла, гьикая, очерк, повесть, шииралди кхъенвай роман) гъана. Адан эсерар школайра, вузра чирзава, илимдин ахтармишунрин темаяр хъанва. Печатдай акъатнавай ва жагъун хъувунвай эсерар фикирда къуртӀа, А. Фатахова цӀувад агъзурдав агакъна шиирдин гуьзел цӀарар (шиирар, поэмаяр, шииралди кхъенвай роман) теснифна. Иник, гьелбетда, прозадин яратмишунар: гьикаяяр, повестар, очеркар, макъалаяр, переводар, кӀватӀнавай фольклордин эсерар ва мсб. акатзавач. Яратмишунрин жанрайрин анжах тӀварар лугъуни А. Фатахован эсеррин майдандин гегьеншвиликай, тематикадин важиблубликай, социализмдин гьакъикъатдин шикил чӀугунин устадвиликай шагьидвалзава.

ШартӀуналди А. Фатахован яратмишунар къве девирдиз пайиз жеда: 1928—1930-йисар ва 1931—1935-йисар.

Сад лагъай девир—1928—1930-йисар—А. Фатахован яратмишунар дигмиш жезвай вахт я. И девирда эвелимжи чка «Цийи дуьнья» газетди къазва. А. Фатахован шаирвилин сифте камар, ам литературадин майдандиз экъечӀун и газетдихъ галаз алакьада ава. И чӀавуз ада «Цийи дуьнья» газетдиз ва махсуз кӀватӀалриз жуьреба- жуьре жанрайрин эсерар (очеркар, макъалаяр, шиирар, фельетонар, гьикаяяр) акъудиз хъана. Месела: «Ленин къена», «Саккони Ванцетти», «Дагъвидин руш», «Чнани хъвана», «Тенкъид ва меслягъатар», «Артух фикир сиясат кӀел авуниз», «Магъсул аллагъди гудач, зегъметди гуда», «Къурбан сувар» ва мадни. Гьа и девирда сифте яз аялар патал шикилралди безетмишнавай А. Фатахован «Надинж аялар» тӀвар алай ктаб акъатна. ТӀварар къунвай ва я такъунвай хейлин эсерар 1930-йисарин газетрин ва кӀватӀалрин чинрал алама, кӀелзавайбуруз ибурукай гзафбур таниш туш.

Къвед лагъай. девир—1931—1935-исар—А. Фатахован эсеррин лап абад, гьуьндуьрдиз акъатнавай вахт я. И йисара ада са шумуд ктаб акъудна: «Надинж аялар» (1930), «Гъалибвилихъ» (1932), «Лянет», «Чна дуьнья цӀийи . хъийида» (1933), «Дагъларин разведчикар» ва «КъатӀ-къат! авур зунжурар» (1934), Урус.чӀалалди малумди анжах «Зарбачи Гьасан», «Дяве» поэмадай ва «Газет» повестдай кӀусар, «Рекъерин зарбачияр», «Культсанпоход» эсерар я. Гзаф эсеррин тӀварар малум я, амма абур чеб гьелелиг жагъанвач («Киров», «Двигательстрой», «Чубандин мани», «Ивидин гел», «Октябрь», «Гуьл-Пери», «Живедин дагълар» ва мсб.). Адан эсеррин диб Коммунистрин партиядин, Советрин гьукуматдин политика, халкъ. ватан я. А. Фатахован къелемди,

гъина женг, гъина фронт, гъина дерт-тlал аватlа, гъана гъерекатна. Адан эсерри герексуз куьгънедаз цlай язава, цlийидаз рехъ ачухарзава. Ам социализмдин цlийи адетар, гъалар, алакъяар патал, индустриядин цlийи карханаяр, майишат машинламишун, колхозар, совхозар, культурадин маканар гъерекатдик кутун, В. И. Ленинан «кlела, кlела ва мадни кlела» веси кьилиз акъудун патал женг чlугур шаир ва писатель я. Вичин «Дяведа» шиирда лугъузвайвал, «и дявени дяве туш чаз, инкъилабдин сувар я».

Вичин произведенийра А. Фатахова социализмдин яшайишдин шикил устадвилелди чlугвазва. Хуьрера колхозар тукьlуьрун, социализмдин майишат индустрияламишун, культурный революция тухун, виликдай ва гила дагъвидин уьмуьр къалурун, чьюрукчияр, дявекарар беябурун, хуьруьнни шегъердин арада битмиш жезвай алакъяар къалурун ва хейлин масабур А. Фатахован эсеррин темаяр я. Советрин лезги литературада ада рабочийдин, комсомол рушаринни гадайрин, коммунистрин реалистический образар яратмишна. Гъасанан («Зарбачи Гъасан»), Асланан («Газет»), Гуьл-Перидин («Гуьл- Пери»), Гуьлназан, Магъамадан, Юсуфан («Къатl-къатl авур зунжурар»), Ризадин («Риза») образар гъа ихътинбур я. Са шумуд йисуз А. Фатахова вичи рабочийвал авурди я, адаз рабочийрин къилихар, уьмуьр, обществада рабочий классдин роль хъсандиз чнда. Литературадиз ам уьмуьрдин тежриба аваз атана. Гъавилай ада яратмишнавай образар гъа уьмуьрдай къачунвайбур я, гъакъикъатдинбур я, абуру къени чпин къиметлувал, важиблувал квадарнавач. Рабочий классдин темади адан эсерра («Зарбачи Гъасан», «Шахтада», «Ракъ хкуддайбур», «МТС», «Дагъларин разведчикар», «Къатl-къатl авур зунжурар» ва масабур) иллаки еке чка къазва.

Социализмдин эцигунрикай, аямдин вакъийайрикай А. Фатахов еке гъевесдалди, герек чкайрал лап кlевиз, эцяна, къуватлу ванцелди рахазва, вучиз лагъайтlа адаз В. И. Ленинан партиядин, халкъдин вилик жавабдар вичин ван вирибурув агакъна кlанзава, вирибуруз къуватлувилелдн таъсирун шаирдин мурад я. Адан эсерра секинвал, сустан авач, идаз акси яз, абура кнсанар, тlебиат датlана гъерекатдик ква. И гъерекатдин иштиракчияр вири гъвечlи-чlехибур, эркек-дишибур, комсомолар, коммунистар я. Абуру курсара, школайра кlелзава, социализмдин эцигунрал: заводра, фабрикайра, колхозра, совхозра, МТС-ра — кlвалахзава. И диривал, йигинвал, гъерекатрин жанлувал шаирдиз вичин Ватанди, халкъди, партияди гана. Социализмдин девирдин цlийивилер А. Фатахова акl къалурзава хьи, на лугъуди, ам вич гъар санин иштиракчи я, адаз вичин жемят хъсандиз чида, адан дерди-бала, ацукъун-къарагъун, умудар-мурадар дериндай аннамишнава. Гъавилай адан эсерриз фикиррин гуьтlуьвал", даязвал ваъ, гегъеншвал, деринвал, чlалан гуьрчегвал, устадвал хас я. А. Фатахов вичин аямдин къудратлувилел, аваданвилел, гъайбатлувилел гъейран я, им, рахун алач хьи, пехилвал туш, анжах ашкъи-гъавалувилин гъейранвал я, къарувал я, жемятдихъ галаз къуьн-къуьне аваз, садвилелди вилик финиф я. «Гуьлуьн къерехдилай дагъдал, дагъдай дагъдиз, дагъдилай тlулал» («Рекъерин зарбачияр») гуьлуьшан рекъер расзава, дагълара анрин девлетар халкъдин къуллугъдиз элкъуьрунин къастуналди разведчикар—советрин геологар къекъевезва («Дагъларин разведчикар»), «агъзур сарин пехъи душман»: кулак, фекъи, уьмуьр мичlи чилин винелай терг авуна, гъар сана «накъ Советри азад авур азад ксари» («Кустарка») партиядин регъбервилек кваз «дуьньяд(ин) винел такур хътин азад уьмуьр» къурмишзава. Шаирдиз чизва: чина «виридалай гужлу алатар» «мектеб-клуб, техника, илимар, чи фабрикар, чи заводар я» («Комсомолка»), Гъавилай ада «бес я чна хъвайи зегъер, сад ийин зарб къанни садаз» лугъуз эверзава («Медени аскер») ва и кар патални «Ягъ! Ягъ! Ягъ! Яда чна уьткъем!» лугъуз, «садни, са касни, бейкар кlарасни чи жемиятдин къене тамукърай йигъи» лугъуз буйругъзава («Вад йис—къуд йиса»). А. Фатахова виликдай инсанар «агъзур сара буьркъуьз хвейи» чlулав бахт лянетламишзава, **панзар-панзарзава**, амма къенин йикъан няметрин иеси хъанвай, социализмдин индустриядин карханаяр, имаратар эцигзавай, хуьр, шегъер аваданламишзавай, «чи яру уьлкве» хушбахт ийизвай советрин инсанар машгъурзава.

А. Фатахова милли поэзияда эверунин къайдани вилик тухвана. Ада советрин урус ва маса миллетрин литературайрин тежрибадикай гегъеншдиз менфят къачузвай. Виридалайни адаз В. В. Маяковскийдин таъсир екеди хъана. А. Агъаева тестикъзавайвал, А. Фатахов «лезгийрин машгъур шаир я. Ам лезги литературада тамам революция тур гъакъикъатдин чи Маяковский я. Къхинрин милли литературадин бине кутун Фатахован тlварцlихъ галаз алакълу я»,. И жигъетдай А. Фатахован «Вад йис — къуд йиса» шиирдиз килигин. Идаз ухшар шиир В. Маяковскийдизни ава — «Первый из пяти». В. Маяковскийди хъиз, вичин шиирдикни эмирдин, къуватдин интонация кутуналди, А. Фатахова индустрияламишзавай советрин уьлкведин къизгъин гъерекат къалурзава. Лирический геройди, ватангълийрин эверуни («Зегъметчи халкъар! Къачу ири камар.,, ягъ уьткъем, я гужлу гъилер», «цlай ягъ, курай!») руьгъламишзава. Шиирда къве образ ава:

лирический герой ва рабочий. Рабочийдин тIвар кьунвач, ам умумиди я, халкьдихъ галаз сад хьанвайди я, ам вири шиирдин бинеда ава:

Ягъ! Ягъ! Ягъ!
Яда чна уьтквем!
Къизмиш хьурай,
Курай, Куз-куз
Гъавайриз чукурдай
Жкатдай гьар са цIелхем!

Гъамиша гьерекатда авай вахтунни гьар са касдик, гьар са шейиник гьерекат кутазва. Куьгънеди кузва, чкIизва, промышленностдин карханаяр эцигзава, анра кIвалах ргазва. И шартIара кьилинди виридан гьерекат я. Виридан гьерекатди «цIай» арадал гъизва ва и «цIай» авай-авачирди кана алугун патал ваъ, анжах гьар пата заводар, фабрикар, мяденар, шахтар хкаж хьун патал, агалкьунрай агалкьунриз фин патал я.

В. Маяковскийди хьиз, А. Фатаховани цIунни ракъун образ гузва. «ЦIай! ЦIай! ЦIай! Гьар пад цIай! Авахьрай зегьметдин гьекьер, цIаяр кьуррай, атурай чIутхваррай ракъ!» «Ягъ! Ягъ! Ягъ!» ибарайри къуд пата, на лугьуди, цIайни гум тунва, амма им поэтический образ я. Шиирдин саки гьар са цIар, ибара халкъ чIехи эцигунрал гьевесламишзавай лозунг я. Шиирдин гьар са цIарцIин гужлу ва хуш сес сад хьиз кьуватлу я, и кьуватни жуьреба- жуьре поэтический фигурайри мадни йигинарзава. КIашунин, цIун образар авайди хьиз, шиирда вахтунин образни ава. Ибур вири сад садак аруш хьанва, битав са образ — социализмдин эцигунрин образ — яратмишнава.

Дагъустандин халкъарин литературайра проза поэзиядилае жегьил я. Лезги литературада прозадин бине эцигайдини А. Фатахов я. КIелзавайбуруз чизвай «Риза», «Газет», «Бубадин веси», «Лянет» гьикаяйрилай гьейри, адахъ прозадин маса эсерарни ава, месела, «Чнани хьвана», «Квак кIарасдин къене», «Дагъви паб социализмдин кIвалахдал», «Вуч кIандатIани лагъ». И эсеррин геролярни кесибрин рухваряни рушар я. Абура, автор вич ва адан уьлкве хьиз, жегьилар я, ватандин иесияр я. Абурун рехъ къекъуьнар авайди, амма гележег бахтаварди я, абура революциядин, граждан дядедин женгерай, дывекаррихъ, классовый душманрихъ галаз хьайи цIаярай-мурцарай экъечIзава ва ахпа кIуь-цурудан гъавурда авай инсанар яз цIийи яшайиш туькIуьрунив эгечIзава. Ибура Риза («Риза»), Аслан («Газет»), Жафер, Сефер («Бубадин веси») ва масабур я.

Лезги литературади А. Фатахова поэмани гъана («Зарбачи Гъасан», «МТС», «Дяве», «Гуьл-Пери» ва мсб.). «Зарбачи Гъасан» поэма шаирди 1931-йисан июндиз куьтягънай. Поэмада «Дагъустандин Огни» заводда рабочий класс аради атун, яни социализмдин шартIара дагъви лежбердикай рабочий хьунин рехъ къалурнава. Хуьре колхозда зарбачи хьайи Гъасан заводдани рабочийрин дестедик экечIзава, савадлувал артух жезва, партиядин жергейриз гьахъзава. «Зарбачи Гъасан»,— Э. Капиева кхьенай,— гегьеншдиз машгъур авуниз лайихлу эсер я. Им ДАССР-дин пролетаррин поэзиядин еке агалкьун я».

А. Фатахован жагъун хьувунвай гуьзел эсеррикай сад «Гуьл-Пери» поэма я (2500 цIар). Поэма шаирди вичи урус чIалаз переводнава (оригинал гьелелиг жагъанвач) ва и цIарарин автордив ам писатель Н. Агьмедова вуганай. Поэмадин тема ЧIехи Октябрдин революция жедалди ва Советрин властдин сифте йисара дагъви дишегълидин — Нигеранни адан руш Гуьл-Перидин — къадарар-къисметар я. Поэмада къве несилдин образар ганва. ЦIийи несил — им Гуьл-Пери, сельсоветдин председатель, школадин, педкурсарин учителрин ва комсомолрин коллектив я. Куьгъне несилдин векилар — фекъи, Теймур, Ак-Верди, Мегъамед ва масабур я. Персонажрин къадар гзаф я, амма дибдин гьерекатар Гуьл-Перидихъни адан диде Нигерахъ галаз алакьада ава. Дидединни рушан къисметар къалуруналди, А. Фатахова яланчи, темягъкар фекъидин, къве чин алай къаних, зулумкар Теймуран, зегьерламиш хьанвай явакъан Мегъамедан чиркин, мурдар хесетар, амалар беабурзава. Гуьл-Периди сифте школа, ахпа райинтернат, педкурсар куьтягъна, вичин хуьруьз хтана ва цIийи хуьр туькIуьрунин женгиник экечIна. Классовый душманрин манийвилериз дирибашдиз таб гузвай, вичин кар жуьрэтлувилелди кьиле тухузвай Гуьл-Пери фекъидин фитнедин кьурбанд хьана. Поэмади тесикъарзава хьи, Гуьл-Пери душмандихъ галаз къати женг тухвай, куьгънечивилиз муьтIуьгъ тахъай дагъви руш—комсомолка я.

А. Фатахов гьечIи эсеррилай эпический чIехи формайрал — лиро-эпический поэмайрал, мадни лагъайтIа, шиирралди кхьенвай романдал—элячIна, имни неинки шаирдин вичин, гьакI Дагъустандин халкъарин литературайрани чIехи этап я. Гражданский дядедин, къецепатан чапхунчийрихъ галаз хьайи, кулакрихъ, ругъанийрихъ галаз переходный девирда хьайи женгерин,

халкъдин игитрин, социализмдин гьакъикъатдин тамамдиз шикил чӀугун патал чӀехи эсерар: поэмаяр, повестар, романар — герек къвезвай. И жигъетдай «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» тӀвар алай шиирралди кхьенвай историко-революционный роман А. Фатахован яратмишунрин гьуьндуьр я. Роман прозадин жанр я. Вичин и эсер шиирралди кхьиниз, аквадай гьалда, Дагъустандин литературайра вини дережада авай поэзияди, А. С. Пушкинан «Евгений Онегин» романди ва маса эсерри таъсирнава. Сифте яз «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» роман латин гьарфаралди 1934-йисуз акъатна. Гьуьгьунин йисара романдай кхилер адан «Хкягъай произведенияр» (1955) кӀватӀалда чапнай. Эхиримжи сеферда 1968-йисуз «Коммунист» газетди адан текст тамамдиз вичин чинриз акъуд хьувуна. Амма, гъайиф хьи, газетди романдин текст хейлин дьушуьшра герек авазни-авачизни дегишарнава. Ида романдин кьурулушдиз зиян тагана туш. ЦӀинин йисуз Дагъустандин ктабрин издательстводи А. Фатахов хайидалай инихъ 80 йис тамам хьуниз талукъ яз акъудзавай адан «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» (роман печатдиз гьазурдайла, за А. Фатахова вичи 1934-йисуз гьазурна чапнавай «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» романдин текст бинедиз къачунва. И текст за авайвал, дегишар тавуна, герек чкайрал анжах кьенин орфографиядин ва пунктуациядин къайдаяр фикирда кьуна, печатдиз гьазурнава. Са кар къейд ийин: эгер А. Фатаховаз роман мад ахкъуддай югъ акунайтӀа, ада ам, инанмиш я хьи, художественный вири терефрихъай мадни хьсанардай, цӀалцӀамардай. ГьакӀ ятӀани, роман лезги литературада къетӀен вакъиа я, ада «лезги поэзия идеядинни художественный цӀийи дережадиз хкажна (А. Агъаев). Умудзава хьи, кӀелдайбуру «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» роман хушвилелди къабулда. «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» романда 20 — 25 йисан тарихдикай ихтилат физва, революционный халкъди пачагъдин зунжурар къатӀ-къатӀун, Коммунистический партиядин регьбервилек кваз социалистический гьакъикъат тестикъарун къалурнава.

Романдин гьерекатар кьаршивилин приемдалди ачухарнава, ина сад садаз кьарши, акси кьве къуват ава. Са патахъай, Магъамад, Иван, Гуьлназ, партячейкадин секретарь, Къурбан, Салман, Юсуф, рабочияр ва колхозчияр-лежберар. Сифтедай ибур бедбахт, магърум, чпин яшайиш, ихтиярар патал алахънавай инсанар я. Абур уьмуьрдин четин «университетрай», классовый женгерай дирибашдиз экъечӀзава, ахпа абуру хуьре-шегьерда социализм туькӀуьрзава. Идаз акси терефдал фекьи, полиция, Атлу-Хан, Али, Мисри, Рустам, Мирзе-Бутай ва масабур ала. Романдин кхилин вакъияр А. Фатахова Магъамаданни Гуьлназан образралди ачухарзава.

Магъамадни Гуьлназ кесибрин веледар я, абур къведни гьа агъур девирдин цӀаярай-мурцарай акъатзава, абур сифте чараз, ахпа санал классовый душманрихъ галаз тухвай женгера лигим жезва. Магъамада шегьерда, Гуьлназа хуьре вахтунин чӀулав адетар, варлуяр негъзава, амма ибурун къаншарда акъвазун патал и кьве жегьил сифтедай такъатсуз я. Шегьердин уьмуьрди, рабочийрин интернациональ ный дуствили Магъамадаз зулумдин дувулар жагъуриз куьмекна.

Советрин власть дагъларани тестикъ хъана, колхозар тешкилна. Магъамад сифте колхоздин сад лагъай председателвиле эцигна. Ада вичин викӀегьвилелди, гъавурда авайвилелди, партиядиз, халкъдиз вафалувилелди колхоз патал халкъдин ихтибар мягъкемарна.

Романда кхилинди куьгъне хуьруьн къамат дибдай дегишарун, адан ериндал колхоздин хуьр тешкилун я, вучиз лагъайтӀа колхоздин метлеб халкъ «дарвиляй акъатун», «кулакрин пацукай, виш йисарин мичӀивиликай хкатун» я. Магъамаданни Гуьлназан дуствални, абурун муьгъуьббатни анжах са кардиз табий тир — имни хуьре классовый душман тергун, вад йисан пландин тапшуругъар таммарун я. Магъамадан фикирар гегъенш, къатӀунар дерин я, ам колхоздин галатун тийижир къайгъудар я. Куьгъне хуьре гила кулакрин кьармахрикай азад колхоз тешкилнава, халкъ шад я:

Дагълар арада хъунч хьиз бине хъанвай,
Лал ахвара къаткай гьа чи куьгъне хуьр
Элкьвена цӀийиз Советри хайи
Хуьр хъана, туькӀуьрзава цӀийи уьмуьр.

«КъатӀ-къатӀ авур зунжурин» автор гафунин устад я, адаз вичин дидед чӀал, халкъдин адетар, сивин яратмишунар, тарих, тӀебиат дериндай чизва. Романдай чаз лезги халкъдин манийрин-авазрин ванер къвезва, жуьреба-жуьре кьугъунар-гьуьжетунар, мел-мехъерик, демера ийизвай кьуьлер, хайи чилин тӀебиатдин гуьзелвал аквазва. Вири ибуру роман девлетлу ийизва, адан мана-метлеб артухарзава, гужлу ийизва, шикил гурчегарзава.

Романда 6000-дав агакьна цларар ава ва ам цлуд паюникай ибарат я. Гьар са кьил чпе 12 цлар авай строфайрикай (бязибура цларарин кьадар 40-дав агакьзава) тлуьклуьр хьанва. Тахминан романда 29 агъзурдав агакьна гафар ава. Кьилди-кьилди ишлемишзавай гафарин кьадар 2300-далай виниз я. Адан лексикада, умуми лезги гафарилай гьейри, маса чларай атай гафар: араб, фарс, туьрк, урус гафар тлимил туш. **Алибег Фатахов — редактор, переводчик, учебникрин, хрестоматийрин автор, тешиклатчи.** ВКП(б)-дин Дагъустандин обкомдин кьараралди «Цийи дуьнья» газет 1931-йисан эхирдай Ахцегьа акъатиз башламишна. А. Фатахов Даггизда лезги литературадин секциядин редакторвиле тайинарна. 1933-йисалай 1934-йисан юкьваралди ам переводчиквиле, илимдин кеспидал, школаяр патал учебникар, литературадин хрестоматияр туьклуьрунал желбна. 1934-йисан июлдилай мад лезги литературадин секциядин редакторвиле тайинар хъувуна. 1933-йисуз А. Фатахов П. Павленкодихь, В. Луговскойдихь, Н. Тихоновахь галаз Дагъустандин хуьрериз фена. 1934-йисуз ам Агъа Стлардал ракъурна ва ада Стлар Сулейманан биография кхьена. Хуьрера кечирмишзавай вахтарни бада физвачир: ада махар, манияр, мисалар, мисклар кватна. Ибурукай гзафбур «Лезгийрин фольклордиз» (1941) акъудна ва исятдани школайрин хрестоматийрикни кутазма. Ада лезги келдайбур А. С. Пушкинан, М. Ю. Лермонтован, И. А. Крылован, Н. А. Некрасован, А. П. Чехован, М. Горькийдин, М. Маяковскийдин, Д. Бедныйдин, Н. Тихонован, А. Бартодин ва масабурун яратмишунрихь галаз танишарна (санлай кьачурла, переводрин кьадар виш печатный листинив агакьзава). 1933-йисуз Даггизди переводчикриз гайи характеристикада А. Фатахов «хьсан переводчик яз» гьисабна.

А. Фатахова Гь. Гьажибековахь галаз уртах яз «Эдебиятдин хрестоматия» (1,2-паяр, 4—5 классар патал), «Эдебиятдин хрестоматия» (3-класс патал) ва вичи текдиз «Тлимил савадлубур патал келдай ктаб» туьклуьрна.

1935-йисан мартдиз-апрелдиз А. Фатахова Дербентда «Балугъчийрин фронт» газетдин жавабдар секретарвиле кваллахна. Гьа и йисан 21-апрелдиз залан азардик шаирдин риклакьваз хьана. **Алибег Фатахов советрин критикада.** Советрин критикади А. Фатахован яратмишунриз еке кьимет гана ва гузва. М. Гьажиев, А. Тахо-Годи, Э. Капиев, Г. Лелевич, А. Агъаев, Н. Агъмедов, З. Бирембеков, Ф. Вагъабова, А. Назаревич, К. Султанов, К. Абуков, А. Абу-Бакар, Гь. Гашаров, Б. Гьажикъулиев, Я. Яралиев ва масабур А. Фатахован эсеррикай хушвилелди рахазва. Месела, «Зарбачи Гьасан», — кьейдзава А. Тахо-Годи, — им милли пролетариат арадиз атунин, рабочийринни лежберрин, колхоздин чуьллеринни социалистический промышленностдин заводринни фабрикайрин арада авай социализмдин кьетлен талукьвилерин гьакьиндай тамам поэма я».

Алибег Фатахован уьмуьр, яратмишунар ахтармишунал гзафни-гзаф А. Гь. Агъаев машгул хьана. Ада бажарагьлу и литератордиз са шумуд макъала ва «Алибег Фатахован яратмишунар» твар алаз очерк бахшна.

А. Фатахован уьмуьр куьруьди хьана, амма и вахтунда ада девирдин истемишунриз жаваб гузвай, чпин таьсирлувал кьени хуьзмай кьиметлу эсерар яратмишна. Шаирдин кьамат, художественный уstadвал гьар са эсердай аквазва. Адет яз, адан поэмийрин, гьикаяйрин, повестрин, шиирралди теснифнавай романдин гьерекатар дагьлух хуьрера башламиш жезва, цлийи несилдин векилар вахтунихь галаз хуьре, шегьерда **уьрела** кьезва ва и уьрела атун А. Фатахова социализмдин индустриализациядин карханайрихь галаз, колхоздин майишатдихь галаз алакьада твазва. Абуру чирвилер кьачузва, цлийи, бахтавар аямдин идеяралди яракьламиш жезва ва чпин кьуватар социализмдин эцигунриз серфзава. А. Фатахован геройри «куьгьнеди чукур хьийиз, цлийи хьийиз», «ракь ракъук, кьван кьванчик какадарна гилигиз», «азад тир азадвиле яру уьлкве» эцигзава.

А. Фатахов вичин гьерекатрин гьавурда авай писатель тир. Вичин дерин акьулдалди ада лезги литература жанлу авуна, вини дережадиз акъудна. шаирриз, писателриз кьиметлу эсерар яратмишуниз эвер гана. «Чна, писателри, гьар са минутда, — лагъанай ада Дагъустандин писателрин сад лагъай съезддал, — жува жувал кваллах авун лазим я, чна чун марксистско-ленинский теориядалди яракьламишун лазим я, чна партиядин кьарарар чирун лазим я, чна газетар, литература келун лазим я... Чна гьар юкьуз жуван пешекарвиле дережа хкажуналди чи шиирдин гьар са цлар, художественный литературадин гьар са келима классдин душман ядай кьуватдиз элкьуьрна кланда. Кьуй чи шиирдин гьар са цлар, кьенин литературадин гьар са гаф чи халкь патал яру пайдах хьиз хкаж хьурай!»

И обзордай аквазвайвал, советрин лезги литературадин кьетлен вакъиа тир, женгчи, бажарагьлу и литератор-уstadдин яратмишунар бегьемвилелди якватнавач, я тамавилелди чирнавач. «Чна, — кхьизва А. Агъаева вичин «Алибег Фатахов ва адан шииралди кхьенвай роман» макъалада, — лайхлу гьалда адаз кьимет ва фикир ганвач. Аквадай гьаларай, ам кьадардилай фад, яни келзавай

массаяр адан шииррин, поэмайрин ва расказрин вири девлетлувилин гъавурда акъадай къван савадлу тушир вахтунда дидедиз хъана. Исятда чун Фатахован эсерар кӀел тавур инсандивай вич образование авайди яз гъисабиз тежедай гъалда кӀелзавайбур вилик фенвай девирда яшамиш жезва. Гъавиляй чи кӀелзавайбуру адас акъван ялзава. Фатахов чир хъунин и къанихвал къезиларун важиблу я». Исятда кӀелзавайбурув агакънавай «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» роман «Фатахов чир хъунин и къанихвал къезиларун» патал са кам я.

3. БИРЕМБЕКОВ.

КЪАТӀ-КЪАТӀ АВУР ЗУНЖУРАР

САД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Дагълар арада хъунч хъиз бине хъана,
Лал ахвара къатканвай куьгъне хуьр.
Вичикай садазни хабар тахъана,
Къвез алатиз, кечмиш жез шумуд уьмуьр.
Хана патар аватай куьгъне кӀвалер,
Палчухдив ацӀанва дарискъал ккӀар.
Са пата — кесписуз кеф чӀугвар кимер,
Муькуь пата — гум акъалтна куьгъне хъар.
Къаварал верчер къугъвазвай мискӀиндин,
Секуь галай гуьтӀуь, дар тир айвандал
Теспягъ гъиляй чӀугваз, чиле туна чин,
Тек ацукъна фекъи физвай ахварал.

II

Куьчейра ван-сес авач, къуна лал,
ТӀимил-тӀимил верч-кӀек, дана аквада,
Чиркин палчухриз къуьл гуз муькуьнал,
Алукъиз, къарагъиз аял къугъвада.
Ара-бир кӀвачел акъалтиз фекъиди
Ацалдарда хуьрел азандин сесер,
Серин кӀанериз ярхарна ракъини,
Мез вегъена каш ягъиз рагъул кицӀер.
Нисинлай эркек-диши кимелни хърак
Сада садакай ийиз бул-бул рахун.
Жегъилар пехъи я, гапур ква къвалак.
Гъавурда гъат, за квез мад вуч лугъун.

III

Халкъар инин жуьреба-жуьре я акуниз,
Садбурук — куьк ченейр, садбур я яхун.
Такабур я ацукъуниз, къарагъуниз,
Гъамиша уьткъем язва луькӀуьн-рахун.
Бязибурухъ вишерал малар, лапагар,
БалкӀанарни хъсан цан цадай чилер,
Хуьруьн къваларив гужлу, фид квай салар,
Десятинрал хъсан багъларни векьер.

Бязибурун чина авай рангуниз
Янава хъахъ сефилвилин, дарвилин.
Валчагъдал гъич к1венк1 кутадай рапуниз
Чка аламач, гъамбар хъана пинейрин.

IV

Кесибри юкъвар т1арна к1валахда,
Кеспи — цан цун, мал хуьнуьх, йигар
Девлетлудивай ижарада къаз алахъда,
Хъайи магъсул ахпа буржунай вахкун.
Девлетлубур пехил язва чеб чпел:
Садаз муькуьди артух хъунухъ так1ан я.
Кесибдив гвай са к1усни гъарда вичел гатун,
Ялда, ам масадаз гъатун залан я.
Хуьруьн къене ч1ехи кас, алим к1елур
Къилди къилихъ «марифатлу» фекъи я,
Адан вязер вирибуруз я акъул,
Адан эсер гъар са к1вале куьллуь я.

V

Гъа и хуьре азиятда, дарвиле
Бейхабар яз дуланмиш жезва Къурбан,
Кап1 ийида, сив хуьда, зикир меце
Аваз уьмуьр гъализ «дугъри мусурман».
Фит1ре, зеэр, закат гуда гъар йисуз.
Чарадан малдиз темягъвал ийидач,
Миск1гадиз физ кап1да гъар жуьмядин къуз,
Аллагъ, пайгъамбар рик1елай гъич фидач.
Миск1инда фекъиди авур вязериз
Къил патал къаз дикъетдалди яб гуда,
Ахпа хизандин муькуьв хтана к1вализ,
Ван хъайи гафар гъабуруз лугъуда:
Гъамиша жуван хивевай кап1, сив хуьн,
Закат гунуг авун лазим я ада,
Чарадан девлетдал пехил жемир куьн,
Эхирни са къуз жегъеннемдин ца кудам».

VI

Аск1ан, ламу, т1илияр къвер мич1и к1вал,
Кук1вар хъана чарар янавай къуларин дак1ар,
Са пата — к1ат1, са пата ящик, чувал,
Яд акъатиз къеженвай ч1улав мурт1ар.
Са патай яна аск1ан тахтадин къац1ар,
Эцигнава къаб-къажах, сини, къажгъан,
Ацукъун-къарагъун язва пара дар,
Азиятда къатадиз еке хизан...
Къуьд атайла итим къаю тухуда,
Ачух къула куп1ад гудач чимивал,
Гатуз гъава къведач, чимила куда,
Гзаф вахтара дуланмиш жеда къежел.

VII

Авай са яц кьуншидив уртахвилел
Кутлуниз нубатдал кIвалах ийида,
Пакамлай няналди акъвазна кIвачел,
Чалишмиш жез дарвилелди кьил хуьда.
Бязи вахтара ийиз гьар жуьре хиялар,
Уьмуьрдикай нарази, бизар жеда.
Вучдай вуна халкъна, халикъ, и халкъар,
Лугьуз, вичин бахтуникай хьел къведай.
Ада хуьре кефиник квай бязибурун
Дуланмишвал, регьятвал рикIел гьидай,
Гагь «астагьфир» лугьуз, алахьиз зурзун,
Зазни кIандай, лугьуз, хиял ийидай.

VIII

Хьана са руш и хизандин арада,
Иварни эцигнай адал абуру Гуьлназ.
Кьайгьу такъаз чиркинвиле, къарада,
Винел акьалтна вилиз акваз-такваз.
Аял вахтар хуььрез, къугъваз акьатна,
Дерди-бала такваз, шад ва хуррам яз.
Шумуд варцар, шумуд йисар алатна,
Шад манияр ягьиз, гьам рикIив такъаз.
Десте рушар галаз дагьда, чIурара
Кьекъвез, кIеле хьиз хкадариз, чукуруиз,
Я къужгьурни чукIул гваз хьчара,
Афарардай къацу хьчар атIуз гьиз.

IX

Гуьлназан кьуьзуь диде даим кардал,
Гьал авунал, рас хьувунал машгьул тир.
Кьурбанани мукьвал-мукьвал ийиз къал,
КукIвардай адан эзмиш, ажуз фикир.
Стха гила агакънавай цIусад сахь,
Ам малар гваз даим байирда жедай.
Шалам* галай верч хьиз ярх жез гьвечIи вах,
Гьамиша ван акьалдарна ишедай.
ЧIехи вах Гуьлназ аял тир вахтара,
Адаз течир са гьинз ятIани фенай.
Адан рикIел къени хьсан алама:
Вилерилай тIуб-тIуб нагьв къвез ишенай.

X

Гилани ам йисарикай садра къведа
Шумуд сар вич дуланмиш хьайи и кIвализ.
Цлар-къавариз килигиз къекъведа,
Теменар гуз кьуьзуь дидедин чиниз.
Гуьлназаз им вуч агьвалат ятIа чидач,
Ам хуььреда, къугъвада, мани яда,
Юлдашар, къугьунар рикIелай фидач, .
Гьар декьикьада цIийи цуьквер ахьайда.
ГьвечIи кIуькуь яна кьуьнуьз ашкъидал
Булахдал физ нянин кьайи яд гьида,
Я кIвалени акъваздач ам санал.
КIвал асунда, михьда, гьар къуз жигида.

XI

Къацу атласди хъиз нур гуз тамари,
Атирдин ни къвез цуьквери къуна тарар.
Тарцяй тарциз физ мани ягъиз къушари,
Къана хъуьрез и гьалдиз биши дагълар.
Дагъдин хурара мал-къара, хипер-келер,
Ван ацалтна сада садав къада зил.
Мукъвал-мукъвал гуда чубанри къивер,
Гагъ яргъарай яда перишан кфил.
Дар чухуррин, тик чархарин арадай
Чарчардалди авахъзава гуьтлуь вацлар,
Къекъвез-къекъвез хкадриз дагъардай,
Пехъидаказ ягъиз къерехар, рагар...

XII

Гуьне пата дагъдин яха куквал къван
Ратлар хътин я гъвечли никлин клусар.
Сад садалай хкаж жез-жез хъана къакъан,
Арайрай ци акъудна дар чухурар.
Хуьруьн халкъар пакамлай нянал инра
Эчел эчелз, тун келвийиз, къван клватлиз..
Рагъ аклидайла рушар, гваз векъер шала,
Мани яз элкъведа дестейрал клвализ.
Жегъилар няни жезмаз булахд къилел,
Швач-къил дуьзна, дамах-чагъ яз къекъведа,
Элкъвез, чарх яз халайрин къарадал,
Вилерин кланикай килигиз хъуьреда.

XIII

Рушар, кварар эцигна булахдин тлулал,
Чпин клвач-къил дуьзар хъийиз акъвазда,
Гъил эцигна чпи чпин къуьнерал,
Мани яда яргъал-яргъал аваздал.
Ахпа чпин кварар хъивегъна къуьнуьхъ,
Яваш-яваш камар къачуз хкведа,
Ихтилатиз, лугъуз атайди сивихъ.
Кап капа яз, гъа-гъадал хъуьреда.
Низ вуж кланда, ни мехъерна, ни вучна,
Вуж нихъ галаз гъинал квекай рахана,
Цийи гафунал цеквер хъиз алтлушна,
Чклида нихъ вуч аматла лагъана.

XIV

Девлетлуйрин жегъилар я такабур,
Шузаррик даим хъуьруьн, гуььндурь —луьклуьн
Гъар са гъерекатдал чир жеда абур,
Ацукъун, къарагъун, уюн, тегъер, къекъуьн.
Цийи валчагъ, къула гимиш чул, гапур,
Къилел син туна лацу къармукъ бармак,
Сивизни чизмачиз лугъурни талгъур,
Куьрсарна гимишдин мецер къвалак.
Рушар, чинар какайраллай вечрен хъиз

Яру хъана, зар-диба келегъадик,
Хилера пул, куркур галай катран хъиз,
Уькуьс хъана ван акъалтнава гъилик.

XV

Гуьлназни гъар няниз гъвечли к1уькуь гваз
И халкъдин арайраваз яд гъиз фидай,
Бязибурун уюн, гъерекатар акваз,
Вичи вичик гъар жуьре фикир ийидай.
Ам гъеле аял язмай уьмуьр тийижир,
Адаз садани са фикир гудачир,
Хъайи кар, хъсан-пис, я хийир-шийир
Адаз садани эсиллагъ лугъудачир.
Гуьлназан парталар, к1вачел алайбур,
Дугъри я, кук1вар хъана къац1анвай.
Идакди адавай вич тежез къалур,
Гъалар ч1уру яз, кефияр къанвай.

XVI

Гъа ик1 са-сад алатиз физва йикъар.
Уьмуьр гъамиша гъа са гъал я дат1ана.
Янар-янар хъана хъипи жез мухар,
Цавай ц1ай къвар гадни ингъе атана.
Вуж мукал гваз гвен гуьз физва ник1из.
Ни гъазурвал акваз теспача хъанва,
Нин ник хкатна т1ар хъанва рик1из,
Нин рик1 вичин бахтуникай ханва.
Гъиле мал, такъат, куьмек авайбурун
Ник1ер авадан я, кук1рух хъана къил,
Такъатсуз даим завал галайбурун
Чпин зегъметдихъай ат1анва вил.

XVII

Къурбана вичин къари галаз эвел
Девлетлуйрин ник1ер къиметдихъ гуьдай,
Фекъидиз, кавхадиз татурай закай хъел
Лугъуз, гъабурун мелеризни фидай.
Абуру к1валах мелералди тухудай,
Я гудай са къекъверагдин нафакъа,
Тахъайт1а гужал, зурал къурху гудай,
Бигердик, налогдик кутаз нагъакъа.
Девлетлу хендеда папани гъардан
Гъидай са гет1еда авай цуру нек.
Гъуьрмет квадар тавун паталди адан,
Гъадазни к1валахдалди гудай куьмек.

XVIII

Эхир са гуж-баладалди вичинбур
Гвена, к1ват1на, рат1ран патаз хкана,
Рат1ран нубатдани авуна сабур,
Эхирдай вичин йигарар гатана.
Цанар санал цайи юлдашдихъ галаз
Къведани къве яцрахъ акална ругунар,

«Ишт...гъей...» лугъуз ругунрал аял алаз,
Нисиналди са кьемеди уюнар.
Нисинлай гар акъатзамаз агъадихъай
Нагъвад кIватIар хкаж жеда цавариз.
Чувалар вегъена кьилел, нагъвадикай
Папари кулунал къуьл чара ийиз.

XIX

Гуьлназ даим тIвал гваз ругунрал жедай,
Гагъ хилевди пелекай гъекъ михъи ийиз,
Гагъ самарии ширширдал ахвар къведай,
Гагъ къизмиш ярувал акъатдай чиниз.
Бязи вахтара къведай адан куьмекдиз
Яцран иес, къуншид гада Магъамад.
Мукъвал-мукъвал сада сад дегишриз,
Пара гъурметдал эгечIдай садав сад.
Гагъ абуру ийиз жедай къалмакъал,
Гагъ зарафатиз, гьалчиз чпел цIапар,
Ацукъна сериндик ратIран къерехдал,
Хизанар хъуредай метIез яз капар.

XX

Юг акъатна кIватI хъийирлахъди нагъвар,
Сада садак хъилер кутаз хуькуькъдай,
Нагъвар вегъез, иличиз къайи ятар,
Мад яваш жез, секин хъана илихдай.
Шумуд сар я ибур икI хъана вердиш,
Са «айиб, я сергъят» ибуруз авачиз,
Са гъам, фикир авачиз и къве таниш,
Садан гаф-чIални чпихъ гъич галачиз.
Сад кIвалахдал алачирла, муькуьдан
Гьалар жедай пара чIуру ва сефил.
КIвачел къвазна, чилел элкъуьриз дабан,
КъведатIа акваз кIвалелди туькIуьрна вил.

XXI

Магъамадан гила цIукъуд йис хъанвай,
Ам тир гуьрчег, рикIиз чими са аял.
Элкъвей чин яру хъана ракъин канвай,
Къекъведай алачиз я кIвачел, кьилел.
Акъахнавай шихин вахчагдин метIер,
Бязи чкаяр вичи рас хъувунвай,
Къазур перемдикай хкатна къуьнер
Яру хъана ракъин кана къувунвай.
Марифатлу инсан хъунин «метлебдал»
Бубади садра фекъид мукъув ракъурнай.
Адани гъич алгъем, тагъият чирдал,
Им кIанчI я лугъуз гатана чукурнай.

XXII

Лап гъвечIи аял тирла диде къенай.
Тек амукънай къве хвани начагъ буба.
Живедай, кулакдай сурарал фенай

Ишез, гъилер къуна гъвечли кьве стха.
Шумуд вахтар диде рикъелай тефиз,
Ишез, гъилер къуна гъвечли кьве стха.
Чпиз гъатай яр-емиш, кӀерецни финдигъ
Дидеди неда лугъуз сурал гваз къведай...
Килигдай кас авачиз язух са гьалда
Шумуд вахтар бейниван яз амукънай,
Верчер хъиз къайи, мичли кумада
Шумудни са жуьре азар галукънай...

XXIII

Вахтар фена, атана гатун йикъар,
Гъар са пата шадвал, фирягъвал авай,
Цуькверивди дигана чуьллер, багълар,
Къушари агъзур жуьре мани ядай.
Амма вири ибур Магъамадаз буш,
Манасуз шадвал, ачух гуьзелвал тир.
Стха къиздирмад къуна, рикъиз регъят туш,
Умудар хана, чӀур хъанвай фикир.
Буба гвенар гуьз фенвай калариз,
Къайгъу чӀугвар са кас авачир кӀвале,
ВучдатӀа чизмачир квахъай къилиз,
Недай са къас фуни амачир гъиле...

XXIV

Магъамадаз кӀани гъвечли стха кье
Вилер ахъайиз тежез са чандик квай,
Гишиндай, са затӀни авачир кьене.
Мез къведачир, амма луйкӀуьниз кӀандай...
Магъамад угъу-угъ къачуна шез-шез,
Теспача яз кӀваляй къецел акъатна.
Яру хъайи вилерлай тӀуб-тӀуб накъвар къвез,
Девлетлу Саиматан кӀвализ катна.
— Саимат бах, Агъмед рекъиз чандик ква!
— Вуч хъана, бала! Адан уьзуьр, лагъ, вуч я?
Бес ви буба? — Калуз гвен гуьз фенва.
Агъмеда кье затӀ туьтӀуьна сагъ югъ я.

XXV

... Агъмед вил алаз акъвазна, атанач,
Саимат бахдикай хъанач са хабар.
Мад я ада гъайи са затӀни хъанач.
Магъамадан гъвечли рикъляй чӀугуна цӀар...
Хабар гана фекъидиз и гьалдикай,
Ам атана гъиле — жуз, ясин кӀелиз.
Акъвазна сев хъиз аялдин къилихъай,
Адан гишин, яхун чиниз килигиз.
Са куьникайни факъирдиз хъанач чара,
Магъамадан вилерай иви атана.
Некни са къас фу гваз къуншид паб Фатма
Нянихъди атана, аялдиз гана...

XXVI

И азабда, азиятда, дарвиле
Къиникъикай хкатна чи Магъамад.
Бубади хкана адаз тахай диде,
Сагъ хъана, инсан хъхъанай ам мад.
Гила ада мани яда, хъуьреда,
Амачирди хъиз маса са къайгъу, гъам,
Гагъ хиялдиз физ, рик1ин къене шеда,
Рик1ел хквез алатай чиркин аям.
Къурбанан хизанрин юкъва адаз
Жедачир гъич са хажалатни фикир.
Вах хъиз гъуьрметлу язвай адаз Гуьлназ,
Ацукъун, къарагъун, луйк1уьн шадвал тир.

XXVII

Ам къе рат1рални язвай пара зирек,
Вилик мадни вуч югъ кват1а чидачир.
Низ хъайит1ани гудай алакьдай куьмек,
Садни вичикай бейкеф ийидачир.
Къунши рат1ара балк1анрин йигарар
Акурла жуьреба-жуьре фикир ийидай,
А йигаррал к1валахдай чара ксар
Аквас девлетлуйриз лянетар гъидай.
Абуру гъик1 к1валахзава, гъик1 незва,
Зегъмет нинди я, ни къачузва хийир?
Пара-пара хиялар, рик1из къвезва,
Фагъум тавур, жуваз эслагъ тийижир.

XXVIII

Гагъ сушт хъана акъваздай рат1ран цлал,
Квекай ят1ани ийиз мич1и хиял.
Гуьлназа явашдиз гъил гъалчна къуьнел,
Хкидай ам уяхарна вич вичел...
Эхиримжи юг тир къе гатанвайди,
Хажалатар квай, техил т1имил хъана.
Шашал хъуьч1уьк кваз акъат хъана фекъи,
Гъадазни вичин дуьайрин пай гана.
Квай къван буржар-гъакъар вири вахкайла,
Факъиррин к1ат1аз хтай зат1ни хъанач.
Гъихътин агъвалат хъанат1а гатакай
Магъамадаз са касдини лагъанач...

XXIX

Хуьруьн халкъ к1ват1 жез нянриз кимерал,
Дуьньяд «къуд патакай» ийиз ихтилат,
Бязибуру чпин хъукъвай сиверал
Ч1угваз-ч1угваз лугъуз къуръандин аят.
Бязибур гъар са куьникай рази я,
Садбур сефил къерехра ацукънава,
Садбурун спелрал гъак! ягълу ала,
Садбурун сифетди тамам руг къунва.
Раснавай къакъан к1валерин гурмагърай
Акъатда гум, куьк бузбашдин ни галаз.
Патар чк1ай куьгъне сефил къазмайрай
Шехъдай аялар я аквадайди ваз.

XXX

Бязибурун кІвализ даим датІана
Кьуд патахъай гъери, нек, сар хквезва,
Чубанар югъ-йиф чуъллера. кТІана,
Къазанмишайди кеф-кефиник незва.
Бакъалчидин туйквенни я пара худ,
Са юкІ читинихъ халкъар алажзава.
Вахчуз гъар суз яхцІур лежбердин дахут,
Гъарнихъди вичин къармах акъажзава.
Фекъи «халу» ацукъна мискІинд пата,
Гуърчег папар рикІел гъиз, мурмур ийиз.
Закатни гъакъи гуз адаз гъар сада,
Гардан севрен гардан хъиз паспасар гъиз.

XXXI

Гъа икІ акъатна гад, атана зул,
Халкъди тумариз гъазурвал аквазва.
Гагъ куьлуь марфар къвада хъана гул-гул,
Гагъ яваш ванцел кулакар рахазва.
Лапагар, малар яваш-яваш кІвалел
Элкъведай вахтарни жезва мукъвал,
ЧІулав цифер акъалтиз цавун чинал,
Дегиш жезва михъиз тІебиатдин гъал.
Гуьлназанни Магъамадан шад йикъар
Хаталу уьмуьрди гъикІ авунатІа гъел,
ТІимил ял ягъин чнани, юлдашар,
Агъадихъай къвезвай кьилерай ая кІел.

КЪВЕД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Югъ алатиз, югъ къвез, вара алатиз,— варз,
И аямрилай кьуд-вад йис алатна,
Садани вичикай тавуна са арз,
Гуьлназ бегъем хъана винел акъатна,
Адахъ авачир зар-диба, келегъа,
Жедай гъамиша са жуьт куьгъне партал,
Гъилихъ тупІалар, гарданда кагъраба
Авачир, я къвенни ийидачир рикІел.
Бязибурухъ хъиз къацу башмакъ авачир,
КІвачел гъамиша пад хкатай шалам,
Гуърчег затІарихъ я вилни галачир,
Низ хъайитІани ийидай эгътирам.

II

Амма гъикъван тІебии са гуърчегвал,
Семими хушвал Гуьлназаз ганвай.
Таз тар хътин шумал акъалтна винел,
АцІай абурлу, тик жендек гъанвай.

Элкъвей варз хъиз экуьналди хъуьредай
Лацувални яр какахъай ацIай чин,
Аста-аста сабурдалди къекъведай,
Вилив хуьз кIвач-къил гъамишанди вичин.
ЧIулав рацIамар, хъвердай катран вилер,
ТIимил хъиз алгъай нер, къелечI пIузарар,
Бурма хъана винел элкъвена цIвелер,
Лацу живср хътин магъидин сарар.

III

Виликди хъиз ачух хъуьруьн, къугъунар
Жезмач гила, халкъди айибар гуда.
Шадвал авун, ширин мани ягъунар
Жедач, халкъди гъарда са гаф лугъуда.
Пакамлай няналди ацукъна кIвале
Храда, рас хъийида, кIвалер михъда,
Гагъ эвериз гъиз къуншид руш Зуьгъре,
Агъзур жуьредин рахунар ийида...
КIарас хада, яд гъида, фу чрада,
Гъазурда недай жими-журу ханIа,
Йикъа пудра малдиз алаф кутада,
Гъаятар, цуарни михъда ада.

IV

Дидеди алахъна чирда гъар юкъуз
КупIун чIалар: алгъем, аменту, къулгъу,
«Бисмиллагъи аузу» чирда лугъуз,
Гъиле къур къван са кIвалах, са тике фу.
Вичихъ галаз санал капI ийиз тада,
КIевиз-кIевиз лугъуз купIунин чIалар,
ТIуб метIел эцигунин гъавурда твада,
Чирда мусурманвилин вири шартIар:
КупIунин, сивин, дастамаз къачунин
Къайдаяр, рехъ-раж, абурун вахтар, ният,
Гунагърикай абур ада тавунин
Рахадай, адаз чириз яргъи тагъят.

V

Гуьлназа зил къуна абур тикрардай,
Гъавурда гъатдачир ятIа вуч гафар.
Гагъ къил квахъна, гъакI куьцIена ахвардай,
Гагъ дидедивай къадай ада хабар:
Диде, и гафар лазим я къван чи кvez,
Кар гадарна им вуч кеспи я мегер?
Я чан руш,— лугъудай дидеди хъуьрез,—
Фекъиди ийичир, тиртIа пис кар эгер,
Фекъидиз лазим я,— лугъудай ада,—
Фекъид гъадал къачузва закат, зеэр,
Жемятдиз купIар ийизва ада,
Гъадахъ вичиз кIватIзава гъакъар.

VI

Магъамада цуьк ийизвай и вахтара,

Амма гъатнай дарвиле пара ч1уру,
Недай са къас фуни адан йикъара
Фу тушир, тир рик1из туькьуьл са агъу,
Са суз абуруз недай техил хъаначир,
Гъисс ийизвай тахъай хътин дарвиле,
Бубадикни са к1ус такъат кумачир,
Я гудай мал-мулкни амачир гъиле.
Рик1и рик1 нез мягътелвиле амукънай,
Амачиз гъил кадриз жери са чара,
Меслят патал къуншийрални алукунай,
Сак1ани хъанач, фикирнай пара-пара.

VII

Буба са къуз девлетлу Алиметаз
Вичин дерди-баладикай рахана: —
Жедат1а са куьмек це, къунши, вуна заз
Са т1имил техил бурж гице, — лагъана, —
Гатуз ви бурж за техилдал вахкуда,
Я пул гъида пата-къерехдиз фена,
Я за ваз к1валахдалди куьмек гуда:
Ник гвена, я цан цана, я мал хвена.
Цинин йисуз зун дарвиляй акъудур,
Аллагъдин хатур ваз ават1а, къунши,
Ихътин баладикай вуна зун хкудур,
Тавакъу я, къунши, ваз куьллуь, куьллуь.

VIII

Алимета сифте къуна залан ял,
Ахпа ч1улав куьк п1уззарар зурзурна:
—Чидач, къунши, тапшурмишда за папал,
Лагъана, мад куьт1 акъуднач, къурурна.
Фена йикъар, алукунихъ хъанач эхир,
Са хабарни адавай мад агакънач.
Гъар юкъуз рик1ел хкиз авун зикир,
Илаж амачт1ани, адалай адакънач.
Тунач ада гъил кадар тавур са пад,
Саникайни таъмин хъанач хайи умуд,
Буш амукъна тавакъуярни имдад,
Гишила хъана хизанар вад-ругуд.

IX

Сак1ани хъанач, михъиз умуд ат1ана,
Гъалар югъ-къандавай ч1ур жез хазва,
Са къуз адаз къуншиди эвер гана,
Растамаз са гада к1анзава лагъана.
Сифте адаз и кар залан акуна,
Гъисабна ада им тушиз гъич мумкин.
Жуван азиз бала япукай къуна,
Тухвана гъик1 гун ихтиярдиз са нин.
Низ чида, адан гъал гъик1 жедат1а ана,
Я гишин жеда, я мекъи аялдиз,
Амни са мурдар итим язва пара,
Аялди гъик1 дурум гуда адан къалдиз.

X

Къил гижикъ хъайид хъиз хтана кIвализ,
Ярхар хъана, са къерехдихъ ацукъна.
Килигиз акъвазна хейлах кIвалин чилиз,
Ахпа вучда лугъуз папал алукъна.
Са жуърени и кардал хъанач рази,
Ракъурна виже къвеч лугъуз Магъамад,
Хъанат Iани и фикирдал пара кIеви,
Чара хъанач, ракъурунал хтана мад.
Хъана Магъамадан бубадиз чIулав югъ,
Ам экъечIна Растамав рахаз фена,
Са патахъай чара атIанвайтIани,
Муькуь патай лап рикIин къеняй ишена.

XI

— Ваз фикир,— лагъана Растама,— жемир,
Ам за зидалайни хъсан хуьда, мирес.
Са кIусни на маса хиял ийимир,
Магъамад вич жеда зи кIвалин иес.
Субай аял я, вучда ада кIвале,
Атана чахъ галаз са къас фу тIуьрай,
Жувазни техил твах сад-къве киле,
КIан хъайила физ гъаналлай къве мал хуьрай.
— Растам, мирес, ам язва са чиг аял,
Виже къведач залан кIвалах вугана.
Тежез хъайитIа, адакай ваз къвемир хъел,—
Яващдиз Магъамадан бубади лагъана.

XII

ГъакIа икърар хъана куьтягъна рахун,
Пакад къуз ада Магъамад тухвана.
Чан хва, инлай къулухъ ина жеда вун,—
Лагъана, Растаман гъиле вугана.
Бучиз, буба, Растаман кIвале жеда?
Чаз кIвал авачни? — лагъана Магъамада,
— Чи кIвализни вун гъардан-бир хкведа,
Чан хва, фу кIанда! — жаваб гана ада.
Чан хва, вун ви ихтиярда гъамиша
Аваз дуланмиш жедайди я чи кIвале,—
Хъуьтуьлвилелди лагъана Растама,
Адан гъвечIи гъил къуна вичин гъиле...

XIII

Растаман кIвализ феи чи Магъамад
Къиф хъиз кIеви къулара гъат хъана,
Сад садан гуьгъуьнал алаз къуд-вад
Залан, четин, кIеви йисар алатна.
«Чан хва, вун ви ихтиярда гъамиша :
Жеда» лугъур гафар хъана тапарар.
Пакамлай няналди цана, я тама,
Къвердавай чIур хъана Магъамадан гъалар.
Пакамахъ къарагъзамазди экв жедал,

Адал гадардай кве фу туна чанта.
Ахвар галай вилерал кве мичливал,
Дегъре гваз жедай няналди тама.

XIV

Элквена хкведай чка авачир,
Бубадихъ авачир кивале са къас фу.
Растаман кивалени инсаф авачир,
Ана нерди Магъамадаз тир агъу.
Гзаф вахтара Растама ийидай къал, —
На кивалахзавач! — лугъуз, ийиз туьгмет.
Авайди къалмакъал тир муквал-муквал,
Чидачир инсанвал, са тике гъурмет.
И залан кивалахдал, киви шартлара
Азиятрик алатна са-сад йикъар.
Такур хътин язух, пис са гьалара
Алатна заланвилелди къуд-вад сар.

XV

Хьутлуьн вахт тир, гьар пад къунвай живеди,
Пехъи ванцел рахаз къайи кулакар.
Къуд пад лацу хъанвай са жуьреда,
МуркIад къуна вацIар, кIамар, булахар.
Са ничхир, я са гъайван дуьзда амач,
Янар гуз живеди къунва вал, тар.
Вилик хъиз пешер, цуьквер аквазмач,
Живедикай килигзава багълар, тамар.
Гзаф вахтара гьатда чулав чилин циф,
Хуьр чил элкьуьрайди хъиз юкьва твада,
Чир жедач ваз ам югъ яни, мичли йиф,
Гьар са патахъай мичливили къада.

XVI

Итимар ихтилатиз киватIал жеда
Къай теквеведай гьаятра къурарик,
Вуж тфенг къачуна гъурч ийиз кведа,
Ни живедал гел гьализ жагъурда сикI.
Папар куткун яна кIулаз муьхцериз,
Гъилериз хъухъ гуз, гьерекатдал фида.
Алафар кутуна чпин малариз,
Ахпа са-сад кIамалди физ яд гьида.
Дагъдин тепедхъай ягъайла рагъул цифер,
Чеп чпе акъаз живедин маргъалар,
Ахъа хъжедач алемдивай вилер,
Гьар патай къада муркIадин ккIалар.

XVII

Ихътин киви мекъи, мишекъат са къуз
Малариз яд гуз кIамал фена Гуьлназ.
Рекъай хквез тик гуьнедикай агъуз
Садлагъана Магъамад акуна адаз.
РикIик нарагъатвал кткана сифте,
Ахпа камар къачуна регъуьз-регъуьз.

Вилик гъана пелез чӀугуна фите,
Гъадакай далда къаз алахъна вичиз.
Магъамад хквезвай и сятда тамай,
Адаз Гуълназ мукъув къведалди акунач.
Акурлани алатнач вич вичелай,
Маса фикир, я къайгъу рикӀе къунач.

XVIII

Садлагъана къапа-къап дуюшуьп хъайила,
Магъамад такъат атӀайди хъиз хъана буш
Чин чинаваз чеб чпел икӀ гьалтайла,
РикӀел хтана куьгъне къар, юлдаш руш.
Адавай вичивай вич хъаначир къаз.
— Гуълназ, вун аквазвач хъи, вуч хабар я?
Хизанар гъикӀ я, кӀвалах гзаф ян ваз?
Заз такуна шумуд вахтар, йикъар я,—
Лагъана, чумал хъиз яру хъана чин.
Гагъ Гуълназаз, гагъ къерехдиз яна вил,
Къазур кӀуртун патар агудна вичив,
Чапрас къуна цӀархар-цӀархар хъайи гъил.

XIX

Гуълназ сифте гаф акъат тийиз кисна,
Ахпа гъил хурув къуна жаваб гана.
Гъилевай тӀвал мурк къур чилел илисна,
Нефес къаз-къаз яваш ванцел лагъана:
-Шукур аллагъдиз, къенин къуз хъсан я.
Вун садрани къвезмач хъи бес чи кӀвализ?
Ваз ви кӀвачер гъикъван мегер залан я?
Садрани текъвез, чна вуч авунай низ?
-АкӀ туш, Гуълназ, заз кӀвалах ава пара,
Авайд туш заз гъенел экъечӀдай мажал...
-Гъа, заз акуна цѐфцакъ, тамавай къара,
Растама вири кӀвалах вегъенва вал.

XX

Вил виле акъурла гъал нарагъат жез,
Тадиз злкъуьриз, чилиз килиг хъийиз,
Маса халкъарни мукъвал жезвай къвез,
Хейлах хъана ибуру ихтилатариз.
Сагърай лагъана, хъфена Магъамад,
Гуълназни кӀамалди гъат хъана рекъе.
Сад садаз элкъвез килигна хейлах мад.
Къведанни вилер амукъна дар геле...
Йифиз Гуълназаз геж-геж атанач ахвар.
Фикир михъиз къуд патахъди чкӀанва,
РикӀелай фидач рекъел рахай гафар,
Адан умудар куь ятӀа тухванва.

XXI

Магъамадакни кутуна ида эсер,
Адан куьгъне йикъар рикӀел хтана.

Хабарсуз дуьпуьпди авуна серсер,
Санал кьугъвай шад йикъар рик1ел хкана.
Мус ят1ани к1вач-кьил ахъаз, къайгъусуз,
Ч1урара, йигаррал катиз кьугъвадай,
Гагъ дуьзда, гагъ к1вализ физ, михъиз юкъуз
Рахаз, хъуьредай, чеб чпиз аквадай.
Гила жегъил гада я, хъанва дегиш,
Амма бес уьмуьр рик1елай гъик1 фида.
Къенин югъ, кьилел атай бедбахт дуьшуьш
Намусдин т1арвилелди рик1ел гъида.
Гила Гуьлназал дуьпуьш хъайилахъди
Вири уьмуьр рик1ел хтана адан.
Вил вегъена дуьньядиз гъар патахъди,
Нарагъатвилиз аватна адан чан,
Амма вири и заваллу тир йикъар,
Са куь ят1а адан рик1ай жигизва.
Гуьлназа шад ийизвай адан гъалар,
Хъайи эзмиш рик1из умудар гъизва.
К1валахдикай азад тир декъикъайра
Тадивилив экъеч1да ам куьчейриз,
Къекъведа куьчейра ва дар кк1ара
Гуьлназ аквадат1а акваз гъарнихъ вил ягъиз.

XXII

Гуьлназа даим куьчейриз вил яда,
Ахтармишиз, ават1а акваз Магъамад.
Хейлахди акъвазда адаз килигиз,
Сивик хъвер кваз, рик1из хъана пара шад.
Такур къара гъалар яз гзаф пашман,
Экъеч1из къецел, хквен хъийиз к1вализ.
Фикирда маса зат1 амукъдач адан,
Санал акъвазна къарай текъвез рик1из.
Вуч хабар я, вуч квахънава, я Гуьлназ,
Вуч квахънава, амачни са ийир кар,
ЭкъечХиз къецел, хквез, вуч хъанва ваз? —
Лугъуз, куьзуь дидеди къада хабар.
Авач, диде, зи кьил т1азва пара пис,
Вучиз ят1а, зи кефияр хъсан туш,—
Лугъуз, рик1ин къене дердер ийиз гъисс,
Мад экъеч1из килигда гъарнихъ руш.

XXIII

Нянин вахт я, гъар са тереф секин тир,
Гъар патахъай акъалтзавай мич1ивал.
Амма къуд пад вилиз акваз жедай чир,
Лацу тахта живеди гуз экуьвал.
Магъамад акъвазнава вил эцигна
Фадлай кьулухъ к1амал яд гъиз фир рекъе,
Ада маса рушалди хабар гана,
Гуьлназаз ша лагъанвай югъ тир къе.
Шамал фир рекъе амач са къвер-хъфир,
Анжах вили цава аквазвай гъетер.
Саныхъайни гъич са ван-сес авачир,
Живед к1аник къатканвай тамар, чуьллер.

XXIV

Ингъе тадивилелди вегъиз камар,
Гуълназ теспачавилелди атана.
Къуьнуьхъ адан галай хъипи цурун квар.
Магъамадак нарагъат шадвал кткана:
Гуълназ, ам вун яни, вун атанани?
За, вун къвеч лугъуз, фикир ийизвай.
Инал акъваздай къван къана к1вачерни,
Зун к1вачин хъана и сятда хъфизвай.
Заз Сефията къе нянихъди лагъана,—
Лугъуз, акъатна регъуьз-регъуьз гафар.
Магъамад адан мукъув хъиз атана,
Къведани к1амалди вегъена камар.

XXV

-Магъамад, на заз вучиз эвер ганай,
Де вуч ят1а лагъ вуна заз рик1ин сир.
Сефиятазни вуна вучиз лагъанай,
Мад садазни тахъурай и крар чир.
-За гъак1... гъак1... эвер ганай ман, Гуълназ
Заз к1анзавай вавди ихтилатариз.
За вуч лугъун, дуьньядин крар чични ваз,
Рахана, ихтилатна рик1 аладриз.
За накъни куь куьчейра экъуьрнай вил,
Акунач заз гъич вун сак1ани анра.
Ахпа Сефиятаз лагъана эхир къил,
Нянрихъ хъиз ваз и к1амал эверна...
-Вуч я ви сир, вуна заз куьз лугъудач?
Авай кар лагъ, ваз вучиз жеда регъуь.
На ви рик1ин сир зав вучиз вугудач,
Еке аламат хъанани мегер ими,—
Лагъана, Гуълназ хъана яру-хъипи,
Рик1и теспачавилел яна иви.

XXVI

Гуълназ, чидач, вуч кар ят1а, и къара
Зи гъалар я тежер къван пара сефил.
Къил жуьреба-жуьре хиялрив ац1ана,
Я йифизни ахварал тефиз са вил.
Валлагъ, зунни гъак1 хъанва авара.
Я кар, к1валах ийидай рик1 къвезмач,
Къил акъатзавач зи, захъ вуч хъанват1а,
Я к1вале ацукъна къарай жезмач.
Гуълназ, ваз хабар хъайит1а зи рик1икай,
Ваз чир жедай зи уьзуьрар вуч ят1а,
Я вунни ик1 къана, вилер к1аникай
Килигдачир, акъвазна гъак1а яргъа.

XXVII

Ширин-ширин ихтилатариз къведни
К1амун къилел къван гъак1 санал элкъвена.
— Пака инал аквада чун чаз мадни,—

Лагъана, гъарма кIвалериз хъфена.
Эвелдай им къугъун хъиз акунай,
Садани бегъем и кар рикIив къуначир.
Белки, къуру зарафатдани тунай,
Иник са хаталувал акуначир.
Йикъаралди сефил хъай къелечI рикIер
Эвелимжи дуьшуьшда хъана секин.
Амма акъатдачир гуьгъуьнин йифер,
СакIани рикIелай тефиз чеб чпин.

XXVIII

Гъадалай къулухъ гагъ цел, муьхцел, мелера
Башламишна мукъвал-мукъвал дуьшуьш жез.
Даим сад акъвазна садан вилера,
Вил вилел алукъай къван къведни хъуьрез.
Башламишна и кар хуьруьз малум жез,
Рушари чпин адахлуйриз лугъуз,
Гадаярни ихтилатар ийиз, хъуьрез,
Ванер туна, чпи чпиз хабар гуз.
Къвез-къвез алат хъана хъуьтIерни къаяр,
Яваш-яваш цIраз эгечIна живер,
Хтана гуьлуьшан, алахъай гатфар.
Акъатна къацу векъер, назлу цуьквер.

XXIX

Шумуд варцар яргъаз хъайи чими рагъ
Хтана, вичин кудаь нурад чукIурна.
Чандал хтана, къацу хъана дагъ, багъ,
Къацу таран хилехъ билбил галкIурна.
МуркIар къилеллаз хъилел фена вацIар,
Ахъа хъана михъиз булахар, кIамар.
Десте-десте элкъвена хтана мад
Яргъа уьлквейриз фейи къушар.
Хуьруьн гъаларни дегеш хъана михъиз,
Дири хъана, чандал хтана халкъар.
Десте-десте жегъилар чIурариз физ,
Ийиз шадвилер, гъар жуьре къугъунар.

XXX

Магъамад пакамлай няналди цана,
Я тама, я маса са кардал жедай,
Гуьзлемишиз вил эцигдай Гуьлназа,
Магъамад нянихъ галатна хкведай.
Ам хтана агакъзамазни кIвализ,
Тадиз-тадиз куьчейриз экъечIдай.
Килигиз Къурбанан къапудин сивиз,
Гуьлназ аквадатIа (а)квас вил яз эгечIдай.
Гзаф вахтара Гуьлназ ихътин вядеда
Квар къачуна кIамалди яд гъиз фидай.
Магъамадни гуьгъуьнал алаз фена,
Рекъел къвазна ихтилатар ийидай..

XXXI

Са кѳуз куѳчедал аѳукѳнавай Кѳурбан,
 Аѳукѳнавай мадни са хейлах халкѳар.
 Сивихѳ вуч атайтІани лугѳуз гѳардан,
 Ширер-шейхерикай ийиз ихтилатар.
 Кѳурбанан мирес девлетлу Атлу-Хан
 Явашдиз Кѳурбанан патав атана,
 Тадивилел, амма илихна хѳиз ван,
 Сив япал эѳигна адаз лагѳана:
 -Кѳурбан, мирес, заз ван хѳанва са гаѳ кѳе.
 -Вуч хѳана, лагѳ ман,— жаваб гана ада.
 И ван гѳатнава михѳиз хуѳруѳн сиве,
 Ви рушни агѳа Ибрагѳиман гада...
 ГѳикІ зи рушни... зи рушни... руш... г...гада?
 Лагѳ, гѳикІ хѳана, вуч хѳана, вуч хабар я?
 Михѳиз чинин рангар атІана бирдан,
 Зурзазвай гѳил спелрив гуѳцІна ада.
 Ви рушни атІа Ибрагѳиман гада
 Чеб чпел ашукѳал-машукѳ хѳанвалда.
 ГѳикІ хѳайитІани ам и за гѳида,—
 Лугѳуз, гѳахѳтин гаѳар рахаз авалда.
 Ахѳтин гада гѳинва Ибрагѳимаз? —
 Лагѳана, Кѳурбана хѳувуна тикрар.
 Гилани гѳам чидачни кѳван мегер ваз,
 Растаман кІвалевай пинедин гѳамбар?
 -Агѳа!.. Чида, чида, Магѳамад...
 Адакай гѳахѳтин гада хѳанвани кѳван?..
 -Чи арада таб авунар жеч хѳи мад,
 Заз зи папавайни гѳеле хѳана ван.
 Ахѳтин кѳелетар ийиз тамир, мирес!
 Кѳе ам аял туш, агакѳнавай са руш.
 Чна садра авур икѳрар гаѳарни
 Гилани зи рикІиз язма пара хуш.
 Ибрагѳиман гадад ам гѳинз тухуда,
 Вичиз аѳукѳдай кумани авачир?
 Адаз са кѳас фу гѳинай гѳана гуда,
 Тандал бегѳем са перемни алачир?
 Заз гѳеле фикирар авай и зулуз
 Ам неѳягѳда лугѳуз зи хва Алидиз,
 Хѳсандиз, бул кампанийралди тухуз
 Халичайрив раснавай тавханадиз.
 -Ваѳ, я Атлу-Хан, вуна вуч лугѳузва,
 Ам за чирда, зун кѳе нянихѳ рахада.
 Валлагѳ, биллагѳ, за ингѳе кѳин кѳазва,
 Артух рахайтІа, за ам тукІвада!

XXXII

Няни хѳана, акІана рагѳ дагѳларихѳ,
 Гѳар патахѳай акѳалт хѳана мичІивал,
 Халкѳар кѳарагѳиз хѳѳизвай кІвалерихѳ,
 Кѳурбанабурни акѳалт хѳана кІвачел.
 — Хѳша, чахѳди илиѳ кѳве ихтилатиз,
 Кѳве истикан чай-затІни хѳвада чна —
 Лугѳуз, Кѳурбан Атлу-Хана чпин кІвализ
 Алахѳна, алат тавуна тухвана.
 — Ваз хѳел кѳвемир,— тикрар хѳувуна
 Жегѳилрин арада жери крар я.

Са гьам туш, гьахьтинбур хуьре мад ава,
Ибур гьахьтинбурун ахмакь йикъар я.

XXXIII

Къурбан тухвана ада мугъманд кIвализ,
Вегъена халичайрал хьуьцуьганар.
Ацукь, мирес, лугъуз ширин луькIуьниз,
Авуна ам хьуьцуьганрал ацукъар.
Къурбанан гьал хъана нарагъат сифте,
Ам кIвале гьарнихъ вил яз амукъна.
Цлара халичаяр, михьи перде
Акваз гьейран хъана, мягътел ацукъна.
КIвалин дакIарра хъсан, хьуьтуьл месер,
Столдал фенжанар, лацу самовар,
КIвалин цлариз яна къармах михер,
Куьрсарнавай анрикай михьи тасмалар.

XXXIV

Атлу-Хан самовар гваз экъечIайла,
Дерин хиялар фена Къурбанан рикIай:
«Дугъриданни Гуьлназ санихъди гайила,
Гьич тахъайтIа ина къванни хьун кIандай.
Жуван аялни секин жедай даим,
Гагъ-гагъ жувазни са къас фу жагъидай,
Са дарвал хъайила жувахъ мидаим,
Жуванбур тир, къачуна ризкъи гъидай.
Чидач ман, руш,— фикир авуна ада,—
Атлу-Ханан гафар дуьз яни, я таб,
Гьахьтин къелетар ийиз хъайитIа вуна,
Вун текъейтIа, атIутI ахпа зи къве яб...»

XXXV

Ахпа кIвализ атана явашдаказ
Атлу-Ханан свас кIандай гада Али,
Сивик хъвер кваз мукъва хъана Къурбаназ,
Адан гьил къуна вичин къве гъилини.
Къилел чIулав бармак алай чичIерин,
Тандал цIийи, чIулав парчадин валчагъ,
КIвачел сун гуьлуьтар гьар жуьр цуькверин.
Кефияр хуш яз, дамахар тир лап чагъ.
Къурбанавай жузун-качузун авуна,
Яру хъана лацу ачух чин адан.
Гъиле цуьквер алай са суфра къуна,
РакIар ахъайна хтана Атлу-Хан...

XXXVI

Алиди хкана кIвализ самовар,
Суфрадин са къерехдивай эцигна,
Ахпа гъана михъна истиканар,
Чай цана. Вилер Къурбаназ килигна.
Ацукъна вирида ийиз ихтилат,
Мажалдивди, яваш-яваш чай хъвана.
Атана Атлу-Ханан паб Сайибат.

Синидаваз куьк бузбашни фу гъана.
— Неъ, мирес Къурбан! — лугъуз,
Атлу-Хана Тике-тике эцигна фу гъар пага.
Къачуна гъиле фуни т1ур Къурбана
«Бисмиллагъи рагъмани рагъим» лагъана...

XXXVII

Т1уьна, хъвана, к1ват1 хъвуна виликай,
Башламишна Гуьлназакай ихтилат,
Гъич хъвер кими тежез гъаркъуь сивикай,
Яб гуз ацукъна къерехдал Сайибат.
Аллагъди гайит1а, мирес, къвер зулуз
Чна ийида са вижевай мехъер,—
Лугъуз, Атлу-Хана хуш умудар гуз
Гагъ Къурбаназ, гагъ папаз яна вилер.
Хейлахди авуна абуру рахунар.
Абур туьк1уьда,— Къурбана лагъана.
«Геже хийир» лагъана, къуна гъилер,
Къурбан къарагъна к1валелди хтана.

ПУД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Къурбана рушаз са гафни лагъанач,
Башламишна чинеба ам вилив хуьз.
Вичиз хабар хъунухъ ада къаланач,
Рушан геле къекъвена ахтармишиз.
Са къуз геж хъиз руш яд гъиз фена к1амал,
Рекъел къвазна Магъамадав рахазвай.
Къурбанни фена алаз гъак1 гуьгъуьнал,
Муьхцин цлахъай и крар аквазвай.
«Фена къведни рекъидани за ибур»,—
Ц1ай акъуна вичи вичиз лагъана.
«Мад квахъна фий, халкъдиз ийич за къалур»,—
Лагъана, пехъи хъел кваз ам хтана.

II

Няниз к1вале ацукънавай хизанар,
Къурбана вегъена инал рахунар.
Ада вирибур авуна мягътелар,
Гуьлназавай чин ч1урна къуна хабар:
— Я руш, им вуч хабар я хуьревайди,
Чахъ амачни бес са намус, са айиб,
Дуст-душман, мукъва-яргъа чахъ амачни,
Им кар яни бес чи намусдиз важиб?!
-Гъик1 хъана, я буба! Ваз вуч хъанва къе,
За вуч авуна къван, ваз вуч акуна? —
Пелез гъана хъиз къилихъ галай фите,
Гуьлназа регъуьвилел хабар къуна.
-Зун вавди я, дангъуздин руш, це жаваб,

И на ийизвайбур ят1а вуч крар,
Вакай Магъамадаз жедайди яни паб?
Буна вучиз хъуьруьрзава чал халкъар?!

III

Руша куьт1 авунач, кьил туна хура,
Ат1ана михъиз адан чинин рангар.
Вавай хабар къазвачни, я руш, за? —
Лугъуз, Къурбанай акъатна гъарагъар.
Мад Гуьлназай акъатнач са гаф, са ч1ал,
Ам алай чкадал михъиз къурана.
Къурбан ц1ай кваз тадиз акъалтна к1вачел,
Гуьлназал бул-бул залан гъутар къвана.
Гъилер галатайла, эцяна къуьлер,
Са чкани туначир бедендик сагъ.
Т1уб-т1уб нагъв къвез ишезвай рушан вилер,
Ахпа диде къарагъна, тунач мад кяз.
Гъайвандин руш, идлай къулухъ мад сефер
Хтайт1а зи япариз ахътин са ван,
Къведни акъудда за ви мурдар вилер.
Ламран гардан хъиз яда за ви гардан! —
Лугъуз, ван акъалтна михъиз магълейрал.
Яна, гатана, рушаз гана кич1е,
Къуншияр экъеч1на яб гуз къаварал,
Гуьлназ гатун гъатна виридан сиве.

IV

Пакамахъ к1амун рекъе, гъам кимерал
Сивяй-сивиз чк1ана и ван фад-фад.
Няниз жегъилрини к1амун къилерал
Нарагъат са гъалда туна Магъамад.
Ам акъвазна Гуьлназ к1амал къведат1а кваз,
Амма вучиз ят1а а-таначир къе.
Къуьнуьхъ Гуьлназан цурун кварни галаз
К1амал атана адан къуьзуь диде.
Адавай экъеч1 жезвачир к1валаяй,
Вилер дак1уна, чин хъанвай вили,
Вич акун к1андачир адаз, гъавиляй
Ацукъна к1вале, кьил къуна къве гъили.

V

Хейлин хъана акван тийиз чеб чпиз,
Йифди-югъди ийиз мич1и хиялар,
Сад садан рик1елай эсиллагъ фин тийиз,
Мукъвал-мукъвал Къурбанани ийиз къалар.
Къарай атанач Магъамадаз, са къуз
Ада гъалдарна къуншидин руш Пегъриз.
Пара минетар авуна, ялварна,
Гуьлназ гъиз туна адав чпин к1вализ.
Вични рик1ин гъамлувиляй къурана,
Чинеба-чинеба гъаниз атана.
Чеб чпиз акурлахъди хъана гъайиф,
Гуьлназ вилерилай накъвар къвез ишена,
Магъамадал акъалтайди хъиз мич1и циф,

Рик1 дар хъана, амма вич уях хвена.
— Гуьлназ, вучиз на завай авунва хъел,
Ваз хъел къведай за вуч авуна мегер?
Са заланвални гъанач за ви винел,
Лагъ на заз, ават1а са сеbeb эгер.

Гуьлназа ахъайна вичин гъам-дердер,
Бубади вичиз ийизвай зулумар.
Фитед пип1ив миxъна шел къвезвай вилер,
Магъамадаз лагъана са т1имил гафар:
- Магъамад, гзаф минетзава за ваз,
Идлай къулухъ на заз мад эвер гумир,
А сад аллагъдин хатур ават1а ваз,
Вун к1амун къилерални мад хквемир.
-Вучиз, Гуьлназ, вучиз на ик1 лугъузва?—
Магъамадан бедендик кткана зурзун.
Тикрар хабар къун хъувуна мад ада:
-Вучиз к1андач къван мегер ваз зун акун?
-Бубади къадагъа авунва вав рахун,
Даим вугузвач ада зав секинвал,
Пехъи хер я зи рик1из ви чин акун,
Зун дили жеда, эхир фида чархал.
Магъамада гъил эцигна адан къуьнел,
Хейлах адан сефил чиниз килигна,
Ахпа урмишна лацу къайи хуш пел,
Гуьлназан хъуьтуьл хурал къил эцигна.

VI

Гъадлай къулухъ мукъвал-мукъвал и к1вале
Гуьруьпмиш жез, чеб чпиз акваз хъана.
Залан дердер ич1и ийиз авай рик1е,
Куьгъне йикъар рик1ел гъиз рахаз хъана.
Къурбаназ хабар хъана кардикай мад,
Гуьлназаз тавур зулум, ягъун, гатун
Тунач ада, са югъни ганач гъич шад,
Гъар юкъуз ягъун-гатун, туьнт гъарагъун.
Магъамадални агакъарна хабарар,
Тавурай лугъуз а къелетар вичи.
Ч1ур тавурай артух и чи араяр
Къабандилай хъайи ахмакъ дангъуздин хци!

VII

Атлу-Ханан гада Али и къара
Дамах-чагъ яз к1амун къилерал къведай.
Гуьлназ аквазмаз вил ягъиз ада,
Вилай вил экъисна адаз хъуьредай.
Рушаз чидачир — им вуч агъвалат я,
Ам килигуникай авачир къайгъуни,
Амма пис килигдай Алидиз ам,
Белки, акъван туькъуьл жечир агъуни,
Хейлах къар тир ам т1арамна алу к1на,
Къвез к1амарал, Гуьлназал чархар ягъиз,
Я Къурбанан к1валер вилик ацукъна,

Гуьлназ акурла вилер алуд тийиз.

VIII

Магьамадни кьведай к1амун кьилерал,
Ам вич хьтин кесиб жегьилрихъ жедай.
Девлетлуйрикай хкатна са пата,
Куьлуьз-куьлуьз ихтилатиз кьекьведай.
Абуру зарафатдай гьак1 Алидикай,
Адал т1вар эцигна «Истивут т1уьр к1ек»,
Гагь хкуькьиз, адал гьужум ийидай,
Ахкван хьийичир адан вилериз экв.
Ам сифтедай кефер ч1ур жез хьфидай,
Кьилел кесибар алай кьуз кьведачир.
Адаз кич1едай, абурукай регьуьдай,
Кьуд-вад касдин хура кьвазиз жедачир.

IX

Амма гьадалай гуьгьуьнин вахтара
Али кьведай вичин мукьвабурухъ галаз.
Кут1унна гимишдин ч1улар юкьвара,
Вирибурун кьвалак яргьи гапурар кваз.
Абуру башламишна чуькьвез кесибар,
К1амун кьилел чеб винел акьалдариз,
Кесибрал хьуьрез акьажна п1узарар,
Яргьалайни абурухъ уьфтер агалдариз.
Магьамадаз к1андачир абурун тай хьунухъ,
Ам даим абурувай яргья кьваздай.
Мад Гуьлназан хабар атайдалай кьулухъ,
Кимерал ацукьна ихтилатардай.

X

Магьамад хквезмачир мад к1амун кьилерал.
Хтайт1ани, рик1 т1ар хьана элкьведай.
Гимишдин гапурар квай Али адал
Т1уб туьк1уьриз, к1урт кьалуриз хьуьредай.
И гьалари кьазундай Магьамадан рик1,
Абур сак1ани рик1и тийиз эхи.
«Хкатрай зун и кьармахдикай бес гьик1» —
Лугьуз, рик1ин кьене жедай ам пехьи.
Вилик хьиз чеб чпиз аквазмач гила,
Хкахьайди хьиз умуд ифирзавай кьул.
Алидини рушан буба Кьурбана
Ч1угвазвай гьамишанди кьаравул.

XI

Гатфарин кьацу йиф тир гуьлуьшан,
Яваш ванцел рахадай хьуьтуьл шагьвар,
К1ама ширширдалди ийиз зайиф ван,
Лекьвериз аватиз жедай чарчарар.
Вили цава акьвазна экуь гьетер,
Лампаяр хьиз куз, вилерик гуз ц1арц1ар.
Бязи чкайрал гап1ал лацу цифер,
Цавун юкьвалай фена экверин ц1ар.

Гагъ-гагъ ц1айлапан хьтин дуъз ц1арц1еваз,
Уфукьдин чинлай экуъ са гъед авахьдай.
И мензерада садал вил вегъенмаз,
Муькуьди вилерикай хкатна квахьдай.

XII

Пакамахъ са живи жезмазди экуъ,
Лацу жез башламишзамаз цавун к1ан,
Маса са шикил къачуна и хуьруъ,
Вирибурун к1валера гъат хъана са ван.
Санай ван атана михьи ийидай къажгъан,
Санал азан яз, санал хаз к1арасар,
Сана т1акъракърал худда гъатна тиян,
Сана т1икърикърал хьийиз къула ц1аяр.
К1валерин гурмагърай акъатна гумар,
Вили хъана гъуьм хьиз цавуз хкаж жез,
Дагъдикай хкатзавай ракъин нулар,
Квахъна мич1ивал, экуъ хъана къвез-къвез.

XIII

К1амун рекъиз акъатна рушар, папар,
Ц1ару-яру читинин партал алаз,
Сурарихъди физ к1ват1 хъана итимар,
Ацукъна дуьаяр к1елиз, жузар гваз.
Ахпа фекъиди гана яргъи салат,
Миск1индиз к1ват1 хъана жемьатар вири,
Фекъиди вяз к1елиз къуръандин аят,
Кап1на, зикир авуна хейлин-хейлин.
Кап1 куьтягъна миск1индай экъеч1замаз,
Къуьзуьбуру къве патай жерге къуна.
Вирибуру, чпи чпин гъилер къаз,
«Азиз суварар» мубарак авуна.

XIV

Им язвай каш ч1угур сивин сувар,
Сагъ варз халкъди кашакди сивер хвейи,
«Багъишдай гъар са касдин гунагъар
Гъахъ таала гъазрет азимушанди».
Ингъе девлетлуйрин к1валера гзаф
Чразва бугъ гъатна гъалва, пулав,
Куьк бузбашар, къажгъанрал акъалтна каф,
Ргаз, циф хьиз акъатиз сивяй ялав.
Кесиб-куьсуьбдин к1валик квач берекат,
Анра анжах къуру ч1ахарин ашар.
Буьркъуь-къец1ида авуна гъерекат,
Кас татуй лугъуз, агална рак, дак1ар,

XV

К1венк1ве аваз кавхани фекъи-фахра,
Са кылелай эгеч1на к1валериз физ,
Нез авай чкайрай кишмишрин къара,
Кесибриз кимелай мубарак ийиз.
Гадайри яйлухар къуна гъилера,

Ашар нен тийиз, какаяр кIватI алдай,
Авачиз кака гьат тавур чкайра
Алат тийиз кIевидаказ чин гьалддай.
Жегьил рушар хьана гьакI десте-десте,
КIватI хьана чпин юлдашрин кIвалериз,
Лепеяр гуз галчукна лацу фите,
Шадвилел мани лугьуз куьлуьз-куьлуьз.

XVI

ИкI давам авуна сувар нисинал,
Ахпа халкъ кIватI хьана чIехи са йитIраз,
Далдамдинни зурнейрин сесинал
Гьвечи-чIехи алтIушна ргаз-ргаз.
Кьуд патахъ эцигна яргьи чукьванар,
ЙитIран кьулал вегьена нагьвар, цIекIвер,
Чукьванрал ацукьна жегьилар, рушар,
Башламишна далдам яз, ийиз кьуьлер.
Чукьванрин кьулухьайни яна жерге,
Папар, итимар алтIушнавай хейлин.
Элкьвена кьуна кьакьан кIвалер чIере,
Тамашзавай вишералди вилери.

XVII

Магьмадни куьгьне са чухва алаз
Акьвазнавай и халкъарин арада.
А паталлай жергедай Гуьлназ акваз,
Мукьвал-мукьвал гьадаз вил ядай ада.
Хейлах муддат рушни гада жуьт-жуьт жез,
Залан-залан авуна абуру кьуьлер.
Гадади тIуб тукьIуьрайла хала кьез,
Хкажна кьуна пулар авай хилер.
Квасадин вил алукьна Магьмадал,
Туьнт макьам ягь лугьуз гьарайна кIевиз.
Хкадарна ада Магьмадан винел,
Гьилевай лаш кьуру чиле эцягьиз.

XVIII

Магьмадаз кьуьл авун гьич кIандачир,
Ада эвел теклиф авунач кьабул.
Жибинда шабаш гудай пул авачир,
Амма кваса алатнач гьакI хьана гул.
Эхир адахъ амукьнач маса чара,
Далдамчийрини яна худ лезгинка.
Гадайри гана рехъ, авуна ара,
Ада дуьзарна вичин куьгьне чухва,
Хкадарна йитIран кьулал бацIид хьиз,
Фарфалаг хьиз кьил-кьилел гьиз элкьвена.
Зирек кIвачер аквадачир вилериз,
Халайрин виликай чарх гана фена.

XIX

Гуьлназ вилерин кIаникай килигна,
Кьуьлуьник экечIна Атлу-Ханан руш,

Къуъл физвай гьакI капарал илигна,
Гуълназ буш хъана гайиди хъиз байгъуш.
Рушари, гадайри яз къалин капар,
Магъамада авуна пара зирек къуъл.
Гъар патай килигиз итимар, папар,
Алатдачир саданни адалай вил.
Гуълназ куз-хъукъуз амукъна, сас жакъваз,
Гагъ вил ягъиз, гагъ къил хура хутуна,
Гагъ гъайиф къвез, адан элкъвей чин акваз,
Клевиз къвалаллай юлдашдин гъил къуна.

XX

Адлай къулухъ экечIна Атлу-Ханан
Миресдин гада Тараш Абдурагъман.
Инал алай вири мукъвабуру адан
Гуълназак кутадайвал тир къе лишан.
Абдурагъман къуълуъник акахъдайла,
Гуълназаз ша лагъ лагъана квасадиз.
Адаз хабар авачир и кардикай,
Дугъривилел экечIна ам къуъл ийиз.
Атлу-Ханан папани чIехи ваха
Шабашна Гуълназаз гимеиш манатар.
Хкажна къунвай Гуълназан гъиликай
Пекдин келегъа авуна куърсар.
Къуни-къуншиди клеви́з гана къивер,
Капар яна, виниз хкажна гъилер.
Чандик зурзун кткана Магъамадан,
Хура гъатна Гуълназал алай вилер.

XXI

Гуълназ къуълуъникай хкечI замазди,
Гъар патахъай элкъвена юкъва туна,
АлтIушна чирхчир, юлдашар вири,
Мубаракиз вирида гъилер къуна.
Дегишна михъиз адан чинин рангар,
Дуънья михъиз мичIи хъана Гуълназаз,
Вилерай нагъв атана тупIар-тупIар,
Ахпа гъайифдал вил яна Магъамадаз.
Магъамадавай акъвазиз хъанач инал,
Ам экъечIна кIвалелди хъфена,
Алидин вилер фена гуъгъуналлаз,
Явашди хъиз пIузарикай хъуърена.

XXII

Ам хъфена ацукъна дар айвандал,
Фир-тефир чка дар хъанвай рикIиз.
Гъарникай ийиз чIулав-чIулав хиял,
И крар рикIи сакIани къабул тийиз.
Гъар патахъди чкIана адан фикир,
Вичивай къакъатайди хъиз авай акбул.
Квахъна чизмачир михъиз ийир-тийир,
И тукъуъл гъалар рикIи тийиз къабул.

Гъа и какахъай ч1улав тир цифера
Ачух са хиял яна адан квиллиз:
Экъеч1на Растаман к1валяй мукъвара
Са патахъ фин, жуваз са кеспи ийиз.

XXIII

Рушар хъфена Фатуллагъан къурук,
Перпилагар кутуна манияр яз,
Гуълназни тухвана кутуна хурук,
Башламишна к1арасрикай епер къяз.
Гуълназан кефияр михъиз ханвай,
Вилерай накъвар къвез, къилни хураваз.
Къеняй виниз мурк къур кул хъиз къанвай,
Жезмачир адавай ачухдиз рахаз.
Адан дерт гъасятда чир хъана абуруз,
Гъар жуьре майданар къалуз алахъна,
Гъа буба я, табий хъухъ, Гуълназ, лугъуз,
Адахъ галаз санал перпилагра акъахна.

XXIV

Рушар перпилагра къугъваз нуьк1ер хъиз,
Яна шуьк1уь ванерал къизмиш мани.
А патай вирида са ванцел к1евиз
Къивер гана сагърай лугъуз жегъилри.
Гуълназ авай перпилагдай рушари
Манияр лугъуз, муькуьбуру къуна зил,
А патални далдамар яз, гадайри
Залан ва туьнт гъавайрал ийидай къуьл.
Манийрин ван сад хътин гъак1 акъатдай,
Лугъуз перпилаграй гъарда нубатдал,
Цавуз акъатиз сад садалай алатдай,
Мад зил къуна лугъудай са бубатдал.

Истиканар багъдиз акъуд,
Чайдин къапар пара-пара.
Чи юлдашдихъ къардаш ава –
К1вал авачир гуьнуькъара.

Къилихъ галай ладу фите
Яваш гарал къугъвазава.
Велед течир буба-диде,
Чун гъилерал ца твазава.

Агъадихъай экъеч1ай рагъ,
Экъеч1ай рагъ гар галаз хъуй.
И дуьньядал жедай вад югъ
Рик1из к1ани яр галаз хъуй.

Ишез-ишез кхъей кагъаз
Шурадавай ч1ехидалди.
Вил ат1удач вахъай, къелем,
Ярхар хъана рекъидалди.

Вили цава экуь гъетер,
Нур гудай варз арадава.

Чи кълеман члуав вилер
Чиле гъатна, кьил хурава.

Члуав вечере къакъра яда,
За ваз кака хада лугъуз.
Яр айвандал къатканава.
Аман зи рикл тлада лугъуз.

XXV

Няни хъана, чклана халкъар вири,
Куътягъ хъана бязибур шадаи сувар.
Амма Гуълназани Магъамадаз ими
Хъана алат тийидай хажалатдин пар.
Алатзамач абурулай садалайни гаф,
Ацукъай-къарагъай чка я дерт-гъам.
Я Къурбанахъни авач зерре инсаф,
Клвалай къежел къачуз тазмач адав кам.
Гъадлай къулухъ мад атана пуд папар,
Гуълназал са лишанар мад вегъена,
Хкатлна, яна къерех, ценер, патар,
Читинин къве перемни адаз квена.

XXVI

Магъамада фикирарна пара-пара:
«Вучиз садбур муькуьбурулай артух я,
Вучиз садбур регъят, садбур азабра,
Вучиз садбур гишин, муькуьбур тух я?»
Адаз акуна ачух и къацлай хуър,
Ина авай зулумар ва чиркинвал.
Растаман пацак хкатзавай уьмуър,
Гзафбурун чина авай ктлай хал.
Ада клевелай гаф гана хуър гадрун,
Са кеспи жагъуриз финиф патарал.
Йифизни риклел къведачир я ксун,
Къаткайтлани, вилер фичир ахварал.

XXVII

Са къуз ам хтана бубадин клвализ,
Вичин рикле авай фикирар къалана.
Килигна адан шуьткъвер авай чинив,
Меслятдин рекъел адаз лагъана:
Буба, бес я Раस्ताмаз члугур зегъмет,
Им къуд-вад йис я атлана лап зи аман.
Чаз адакай жагъирди туш са куьмек,
Агъзур сар хъайитлани лежбер адан...
Я чан хва,— лагъана бубади яваш,—
Гъанай экъечлна вуна бес вучурай,
Рекъиз хъайитлани акъалт хъана каш,
Са тике фу ахпа на гьикли жагъуррай...
Къуьзуьдан шуьткъверар авай яхун чин
Гагъ яру хъана, гагъ хъана къип-хъипи,
Ахпа хурал гъил эцигна вичин,
Яна дериндай къуру-къуру уьгъуь.
-Бес вуч ийин? — жагъида заз са кеспи,

-Чидач ман, хва, ам ваз гынай жагъурай.
ЭкъечІна къекъведа пата-къерехда,
-Им чка туш, инал байкъуш ацукърай.
Чидач ман, хва, дуьньядикни хийир квач,
Фейи гадаяр дявейриз тухузвалда.
Лугъуз жеч, нясинал алукъайтІа кІвач...
Дуьньядик пис къалабулухар квалда.
ГьикІ хъайитІани фена кІанда, буба.
Бакудиз фейибуруз чкаяр жезава,
Гъамидабурни фидаивал я атІа,
АтІа Алисултанни гъеле къвезава.
ЯтІа, ваз чида, вуч кІантІани ая,
КІантІа алад, кІантІа акъваз инра,—
Лагъана, къужа Магъамадаз килигна,
Гъайифдай цеквер къекъвена чина.

XXVIII

Арадай фенач пара яргъи вахтар,
Магъамад Бакудиз физ хъана кІвачин.
Растамазни кардикай гана хабар,
КІвач-къил дуьзриз эгечІна ам вичин.
Чидач ман, МарцІ,— лагъана адаз Растама,—
Масанай ваз жагъидатІа са тике фу!
Тачагъун хъсан я,— фикирна ада.
— Факай ваз хкатуй рекъидай агъу.
Къуншидин руш Сефиятаз чухвана чІар,
Хейлахъди минет-суьнетар авуна.
Алад, агакъара на адав зи гафар
Лугъуз, Гуьлназан мукъув рекъе туна.

Магъамадан гафар:

Гуьлназ, багъиш ая вуна,
Чаз бахт хъанач и дар хуьре,
Гъарнихъай къармахри къуна,
Акъахиз акъвазна виле.

Я лугъуз зун ажуз кесиб,
Ганач ман чаз кІани уьмуьр.
ИкІ чиниз яна сефил къиб,
Физвайди я и къацІай хуьр.

Зун физава яргъал сефер,
ТахкуртІани, вун сагърай мад.
Эвелдай хъайитІани дердер,
Эхир къил атурай ви шад.

Хъанач къуват къваздай хура,
Зун я ман са кесиб гада.
Вучин бес, шад хъуй ви буба,
Вун сагърай мад пара-пара.

Къариблукъ яргъал, гъурбатда
Куз-куз рикІел гъида за вун.
Къисмет хъана ахкъатайтІа,
Белки, мад ахквада чаз чун.

XXIX

КъацIай хуърел рази тахъай Магъамад
Ширин умудар гваз Бакудиз фена.
Гуълназ аллагъдиз ийиз дад ва бидад,
Угъу яз-яз аял хъиз ишена.
Пака фида лугъуз кIвачин хъайи няниз
Къуншид кIвале Гуълназ адаз акуна.
Теменар гана адан сефил чиниз,
Сагърай лугъуз адан кIани гъил къуна.
Гуълназай винел акъат хъувунач ван,
Ам къилни хура туна акъваз хъана.
Фалужди ягъай хъиз михъиз жегъил чан,
Зурзун кваз кIвачин къилел къана.

XXX

Экуън къиляй гъарайзамаз кIекери,
Пуд кас хуърый экъечIна гъатна рекъе.
ЧIулав вили цавун чина гъетери
Нур гузвай артух къизмишдаказ къе.
Къве патай хкаж хъана куллух дагълар,
Ахвараваз, къведач ина са ван-сес.
Анжях лепеирал акъаз хъуътуъл шагъвар,
Къацу чили къачузва серин нефес.
И секинвал чIурзава абурун ванци,
Ихтилатиз, куълуъз-куълуъз рахаз сив,
Гагъ ара атIуз ягъиз къуру угъуъ,
Гагъ уфт ягъиз агалдариз шуькIуъ къив.

XXXI

Цавун кIаникай хкатна элкъвей рагъ,
Вичин нурар чукIурна, хъана гул-гул.
Сив ахъайна къвазна къаних биши дагъ,
Туькъуьниз адан нурар гъакъван бул-бул.
Магъамадабур жангади къур валар хъиз,
КIаняй винел къуна биши руквади.
КIвачери вили-вилик гъерекатиз,
Тадидаказ рехъ физвай фад-фади.
Нянихъ агакъна абур станцидал,
Товарни машиндаваз гъатна рекъе.
Даим акъвазна вагондин дакIардал,
Вацран экуъник умуд твадай рикIе...

XXXII

Ингъе агакъна вилив хвейи Баку.
Гъарнихъ хкаж хъана дагълар хъиз кIвалер.
Рангаривди туькIуьрна лацу-яру
Пландик квай гегъенш куьчейрин шегъер.
Санал жергедаваз бакъал туьквенар,
Санал гъалваяр гудай цлан кIанер,
Санал къавурма чрадай тиянар,
Куьчед къула конка къекъведай рекъер.
Са куьчейра акъалтна руквар-гумар,
Къачун мумкин туш ачухвилел нефес,

Са куъчейра елкендикай базарар,
Акълтна гъвечи-члехидан къалдин сес.

XXXIII

Санал гъркъуь, яргъи багълар, бульварар.
Анра къекъведа куьк итимар, папар.
Санал гъерекъ, чехир гудай духанар,
Санал музыка яз пиян подвалар.
Итимар анин язва жуьреба-жуьр,
Садбур алуکلна дамахдал къекъведай,
Садбурун пара язвай дамах, сир,
Къил цаваллаз, расай файтунра жедай.
Садбуру къакъан клвалерин балхунрал
Гарарал ацукъна хъуьрер ийизва.
Садбур мичли, экв авачир подвалра
Яшамиш жез, каш акълтна рекъизва.

XXXIV

Садбур клвачел, къилеллачиз гишила,
Иалабиз цлан кланериз ярх хъанва,
Садбур михъиз куьклар хъана, къецлила,
Гъакл акъвазна клвачин къилел къуранва.
Гъа икл тамашиз-тамашиз куъчейрай
Нобеловдин нафтлад мядендиз фена.
Кефияр гъеле рекъе амаз ханвай:
Шумудни сад «къагъ лезгийрал» хъуьрена.
Къакъан буругърин, разваррин, гъамбаррин
Арайрай фена абур казармайриз.
Гъахъна тевле хътин подвалдиз чилин.
И гъл пара къана Магъамадан риклиз.

XXXV

Хуьруьн гадаяр Къирим, Агъмед, Дадаш
Гъеле клвалахдила хтанвачир.
Абуру камар вахчуна къулухъ яваш,
Гъаятда ацукъна кас-мас авачир.
Нянихъди хъиз клвалахдила элкъвена,
Клвачелай къилелди клвахъна физ палчух.
Магъамад сифте акурла хъуьрена,
Ахпа хияларна пара къаришугъ.
Мугъманрив гвай шейэриз куьмек гана,
Абур хутахна шад яз казармадиз.
Къацлайбур хутлуна, хуш-бешар хъана,
Ацукъна хуьруькай ихтилатариз...

XXXVI

Дадаша гъана са чайдан ругур яд
Тараканри къур столдал эцигна,
Члук-члук авуна са къатл чулав фуни,
Ам сефил гълда гадайриз килигна.
-Къарагъ, дустар, са къас фу неда чна,
Рекъяй атана гишин я жеди квез.
-Къарагъ, къарагъ!—Къиримани лагъана,

Чин ачухна, п1узарар хъуьрез-хъуьрез.
Мугъманри чпин гъебейравай фу-яд
Акъудна эцигна столдин юкъвал.
Гъабурун к1валерай гъайбурни саламат
Акъудна тапшурмиш хъувуна чпел.
Алт1ушна ацукъна вири чай-фу нез,
Хуьруькай, к1валикай ихтилатариз;
Гагъ ара ат1уз т1имил къван яваш жез,
Мад шаддаказ ихтилат давам хъийиз.

XXXVII

А вахтунин Бакудай к1валах жагъун
Зарафатдин кар тушир гъак1ан гъвеч1и.
Метлебдалди са къас фахъни к1валахун,
Хуьре гишин хъайибур иниз къвезвай вири.
Ингъе Магъамадабур сагъ вацран къене
К1валах жагъин тийиз гъак1 хъана бейкар.
«Гъа белки жагъин», — умуд туна рик1е,
Къекъвена ам къияй-къилди мяденар.
Къаткиз-къарагъиз къац1ай к1еви чилел,
Гагъ гишила амукъиз, гагъ жез мекъи,
Акълтна ч1улав ч1арар, къарар чинал,
Хъалхъамдай нур гудай ч1улав вилери.

XXXVIII

Эхир гъа и азиятра, азабра
Жагъана адаз аралухда к1валах.
Пакамлай няналди къац1ай мяденда
К1вачин къилел чукурин гъар са патахъ.
Буругъдай буругъдиз эцигна къуьнел
Залан желонкаяр, штангар тухуз,
Залан к1валахрик экуьнлай нянал
Са к1ус регъятвал авачиз залум къуз.
Тежер къван залан тир к1валахдин шарт1ар,
Дуланажагъ пара агъур ва ч1уру.
Мич1и казармада алт1ушна шут1ар,
Цихъ галаз нез ч1улав къве гирванка фу.

XXXIX

Мукъвал-мукъвал старшийди ийиз къал,
Намусдик хк1адай сеперар гудай,
Са декъикъа къванни яз тадачир ял,
Са кардилай маса кардал тухудай.
Швачелай къилел гъак1 къуна мазутди,
Къац1ай мич1и казармада къаткидай,
Няниз геж хтана, мад экв жедалди,
Экъеч1на мядендиз к1валахал фидай.
Ик1 залан шарт1ара к1валах авурла,
Дуланмиш жер мажиб къванни къведачир.
Гуж-баладив вични дуланмишурла,
Къуьзуь бубадиз куьмек гуз жедачир.

XL

Гзаф вахтар риклел хкиз хизан, кlвал,
Гуълназа къведайла лагъай кур гафар,
Акълалтдай адан чандал къизмиш са звал,
Рнкlел гъиз вичин къилел атай къван йикъар.
Ада ийидай са пара фикирар,
Рикlел гъиз бязибурун уьмуьр хуьре,
Тукlуьрна чпиз секиндиз кlвалер-къар,
Хъсан мал, никlер авайбурун гъиле.
Вичин уьмуьр вичи дустагъдай къадай,
Акварди анжах мяден, казарма тир.
Инсанрин жуьреба-жуьревилер аквадай,
Анжах и собебдай къил акъатдачир.

XLI

Гагъ-гагъ аквадай мяндендин хузайин,
Пабни галаз мяндендиз сердиз къведай.
Партал алаз магъутдинни ипекдин,
Къилел цилиндр, гъилел элжек жедай.
Абур акурла фялеяр са кlвачел
Акъвазна бармакар цавуз хкаждай.
Папа, тинид къил хъиз хъуьрез, адан къвалал
Вичин яцlу гардан гъарнихъ акъаждай.
Руфун цел хътин хкаж хъанвай виниз,
Винел эцигна элжекравай гъилер.
Ам килигдай гъар патахъди буругъриз,
Фяледиз ядачир гъич къайи вилер.

XLII

Мяндендин управляющий, инженер,
Мад са гзаф чlехи-чlехи итимар
Ацукъдай конторра чlугваз кеф-кефер,
Фялейрин къилел алай гъакимар.
Амма агъзуррал вич хътин фялеяр
Даим мичlивиле, пис дар гьалара.
Пенжекдаллаз агъзурни са пинеяр,
Пакамлай нянал кlвалахиз къарара.
Абурун паб-аял мичlи дар къазмайра
Шуьткъвена, вилерай авахъиз накъвар
Авайла, управляющийд кlвалера
Нуькlер хъиз къекъвез музыкадин ванер.

XLIII

— Вучиз бес и инсанар сад туш вири,
Вучиз хъсан дуланмиш жеда садбур,
Вучиз ихтиярар къада садбуру,
Вучиз гъакъуникай магърум я муькуьбур?
Лугъуз, сакlани акъудиз жедачир къил,
Ам мад перишан са гьалдиз аватдай.
Гагъ-гагъ акълалтдайди хъиз гумадин чил,
Вичин жуьре философияда гъатдай.
Фяле садани къадачир инсандай,
Ам виридаз чичlекдилаини ужуз тир.

И крарин гъавурда гъатна фадлай,
Магъамадаз хъсандаказ хъанвай чир.

XLIV

Са-сад къвез алат хъана йикъар-варцар,
Цавай ц1ай къвар чими гадни акъатна,
Къвез-къвез рекъиз башламишна гъаваяр,
Гзаф вахтара цавал цифер акъалтна.
Магъамадан к1валах къвердавай жез залан,
Акъалтзавай адал мад артух зегъмет.
Мал хътин ишлемишдай йикъан-йикъан
Авачиз са инсанвал, я к1ус гъурмет.
Са жизви хата аквазмаз к1валахдал,
Старшийди ат1удай к1валахдин югъ.
Сагъ варз жедай гъавалат хъана адал,
Пехъи жанавурд хъиз къуна хъел-гъугъ.

КЪУД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Атана мад вичин гъайбатар къалуз,
Пешер, векъер к1вадар ийиз мекъи зул.
Мич1и циферни къайи кулакар гваз,
Гзаф вахтар куьлуь марфар къваз гул-гул.
Хуьруьн куьчяяр ац1ана палчухдив,
К1валерин гурмагърай ахкъатна гумар.
Дагъдин хурара, тарарин ценерив
Тум къвехвеваз илихна къарамалар.
Палчухдай фир аялдин к1вачел алай
Еке, гъяркъуь калуш палчухра квахъдай,
Мекъила агаж хъайи гъвеч1и нерикай
Курум-курум хъана лацу яд к1вахъдай.

II

Ингъе къакъан дагъларин тепейрал
Лацу хъана ацукъна сифтедин жив,
Хуьруьн нуьк1ни къекъвез къавун ч1ерейрал
Гагъ чуьнуьх жез, хкатиз ийиз ц1ив-ц1ив.
Гуьлназ вилик хътин яз амачир шад,
Адахъ жедачир са югъни шехъ тавур.
Рик1ел гъидай мукъвал-мукъвал Магъамад.
Вахтни мукъвал хъанвай Алидиз тухур.
Гуьлназа яргъал-яргъал агъ ч1угвадай,
Юлдаш рушариз лугъудай залан сир.
Вучиз ик1 я лугъуз хабарар къадай,
Амма сеbeb вуч я — къил акъатдачир.
Гила азни гъак1 ийиз к1анзава абуруз.
Бубади иниз гузвач гъич фикир,
Пака къведа акъудна зун гваз тухуз,
Низ лугъун за хайи рик1ин залан сир».

III

Са сефер мад Атлу-Ханан итимар
Хтана, хейлах рахунар хъувуна,
К1ват1ал хъана Къурбананни къаюмар,
Къиметрикай кумайдини вахчуна.
Аллагъди гайит1а, мирес Къурбан, чаз,
Къведай хемис къуз мехъериз к1анзава,
К1ани-так1ан метлеб ават1а лагъ ваз.
Чун даим ви къуллугъдал алазва,—
Лагъана, Атлу-Ханан амледин хци
Виш манат хутуна Къурбанан гъиле,
Хъсан я,— лугъуз, амни хъана рази,
Аквас-аквас хъвер гъатна адан сиве.

IV

Амма Гуълназ къуразвай югъ-къалай;
Адан чин къейидан хъиз хъипи хъанвай:
Адаз Али азраил хъиз аквадай.
Къилди хъайила шел кваз фикирра гъатдай
«Виликан паб,— фикирдай Гуълназа,—
Гъамиша гишила, мекъила тадай.
Малдив хъиз кариз тадай Атлу-Хана,
Жизвидилай лаш илигна гатадай.
Гъамиша азиятда — т1уъруькъуьмда
Мал хътин инсафсузвилелди хвенай,
Ник1е, гвена, дагъда, векъе, гъам тама,
Гужа, каша къуна факъир ам къенай.

V

Гъамишанда галаз юлдаш рушарихъ,
Ацукъна вичин дерт ахъайдай ада.
Гъар жуьредин мисал гъиз, инихъ-анихъ
Ам секинариз алахъдай гъар сада.
Адаз мисал гъидай абуру са гзаф
Гъам хъиз так1анвилелди гъуьлуьз гайибур,
Бубад гафунал эциг тавуна гаф,
Гъуьлуьз фена, чпихъ к1вал-югъ хъайибур.
Ибуру Гуълназ мадни пехъи ийидай,
Дуьнья михъиз гъак1 ч1улав жедай адаз,
Гагъ къарагъна, абур туна хъфидай,
Тек ацукъна ч1улав манияр яз:

Дагъдин кук1вал вили ничхир,
Вили ничхир хана лувар,
К1ани суна тухудайла,
Бес дустуниз ни гуй хабар.

Дагъдин хурал сур къавахар,
Гъар патахъ чук1урна хилер,
Авадариз т1уб-т1уб накъвар,
Буьркъуь жезва зи вилер.
Пенжерадай гар атана,

Лампадаллай шуьне хана.
Ярдин хабар агакъайла,

Валлагъ, диде, зун шехъана.

Дак1ардаллай вили лампа
Ц1ай акбуна шем хъиз кана.
Жуван велед течир буба,
Зун гужунал гъуьлуьз гана.

К1валер вилик къугъваз гарал,
Къугъваз гарал лацу къавах.
Бакудиз фир ярар, дустар,
Салам-дуьа чи ярдиз твах.

Гъуьлерилай фидай гими,
Гими фида луьткве галаз.
Къулухъ элкъвез килигмир чаз,
Чун акурла, шел къведа ваз.

VI

Хемис югъ къведалди, адаз къена к1андай,
Ам ишедай, вичин ч1арар чухвадай.
Гаф акъатзамачир ачухдиз сивяй,
Рахайлани залан-залан рахадай.
Мукъвал-мукъвал къведай къуншид руш Зуьгъре,
— Бес я, я вах, бес я, я чан вах Гуьлназ,
Вун гъат хъанва вири халкъарин сиве.
Бес я эхир, айиб гуда халкъди ваз
Лугъуз, алахъдай ам секинариз,
Гъиз жуьреба-жуьр секинардай мисалар.
Гагъ рушар галаз къведай ам к1вализ,
Куьмек гудай храз гуьлуьт, гъебеяр.

VII

Гуьлназаз вири ибур язвай буш,
Ада залаандаказ ч1угвадай ялар.
Адаз ибур садни са к1ус шадвал туш,
Ада ажувилел ийидай ялвар:
Вучиз зун гужуналди гуда гъуьлуьз?
Зучиз гадарда къван гъилерал зун ц1уз?
Я чан вах, бес к1ан хъайила бубадиз,
Буржлу я чун чи чанарни гъадаз гуз.
Я рабби, вуна це ман заз са ажал!
Эхи ийин чна бес гъикъван дердер?!
Агакъармир вуна зун адан варцел,
Ваз къванни язух къведат1а зун эгер...

VIII

Ингъе атана икърар хъайи югъ хемис,
Къурбанан к1вализ к1ват1 хъана инсанар.
Атана къве патайни мирес-варис,
Гъаятда эцигна ц1ай кваз къажгъанар.
К1вале гъатна фин-хтун, теспачавал,
Сада партал куьз, сада чраз, ргаз,
Акъатна аялрин гъарай, къалмакъал,

Садбуру гъзуриз Гуьлназан жигъиз,
Къунши рушар, кварарал ятар гъиз,
Мад элкъвена яд гъиз кIамал хъфидай.
Садбур къачуна къаб-къажакъ чухъуз,
Садбуру къажгъандик цIаяр хъийидай.

IX

Садбуру Гуьлназ ийидай машгъулар,
Садбур алахъдай ам ийиз чIагур.
Вири шад яз ийиз ширин рахунар,
Фин-хтун, хъуьруьн-рахун, са вургъавур.
Къеце пад секин тир, тепейриз анжах
Элкъвена янавай цифер чIулав.
Бязи чкайрилай чкIиз гъар патахъ,
Циф алатиз ачух жезвай экуь цав,
Яваш гарун эсердал пешер хъипи
Аватиз тарцин хилер жедай чуплах.
Санал акваз къумбак къуьгъверар рехи,
ЦИийи къацар акъалт хъанай а патахъ

X

Кимелай хкаж хъана далдамрин ван,
Хкаж хъана жегъилрин шад гъарай.
И ванери зурзурна Гуьлназан чан,
Зиз...з авуна сес акъатна япарай.
Рушар, гадаяр кIватIал хъана кимел,
ЦИийи зар-зиба алукIна вирида.
Аялар акъалтиз чеб чпин винел,
Къуьзуьбур ацукъна къакъан къерехра,
Рушни гада жуьт-жуьт экечIиз къуьлуьк,
Элкъвез, чарх яз, эдебдалди къуьлдай.
Сад хкечIамаз, квасади физ вилик,
ГалчIурна масабур къуьлуьник гъидай.

XI

Жибинда пул, партал алай жендекдал
Девлетлу жегъилар эсиллагъ хкечIадач.
Кесибрин гадаяр акъвазда яргъал,
Шабаш гвачиз мукъваривни эгечIадач.
Хуьре Атлу-Ханан мукъва-къилийри
Гъана юркараллаз хейлах таратIар,
Лепеяр гуз келегъайри, читери,
АцIана Атлу-Ханан къакъан къавар.
Маса хуьрерайни таратI къилеллаз
Атана, кIватI хъана хейлах мугъманар,
Къати ван чкIана хуьруьн къуд патаз,
Къизмишдаказ гатаз кимел далдамар.

XII

Шадвилелди фена югъ, нисин хъана,
Мугъманарни вири кIвализ хтана.
Хуьрени къвед-пуд кас эвер гуз гъатна,
Къунши, мукъва-къилибурни хкана.

Виридан вилик сифте кудай чуьквер,
Ахпа винел яклар алаз куьк пулав
Гъиз-хутахиз, арада къекъез ленгер,
Къажгъанар ргаз алахъна физ ялав,
Клат хъана алтушна халкъ десте-десте,
Капашдал пулав нез, ийиз гъерекат.
Агакъ тийиз чимна ацурна сиве,
Мад хкидатла акваз вили ийиз гуьзет.

XIII

Ингъе хуьруьн кьиле авай кавха, фекъи,
Суду, межевир, сухта ва агъсакъал,
Халичяр квай клвале секинз кьилди
Ацукъна клвачер клватна хуььцуьганрал,
Гъана эклияна и мугъманрин вилик
Рехи шалдин гъяркъуь, яргъи суфраяр,
чук-чукна фу эцигна инихъ-анихъ,
Гъана курарал куьк гъерен шурпаяр.
Сивик хъвер кваз суфрадиз хъана мукъва,
Къачуна вирида гъилера тларар,
Виридан сивяй бисмиллагъ акъатна,
Ахпа санал юзурна куьк плузарар.

XIV

Фекъиди яна яваш клалхандай уьгъуь,
— Хъсан шурпа я, валлагъ, им, машаллагъ,
Гаф авач авунатлани им нин гъили
Лугъуз, алатна адалай темягъдин агъ.
— Гъинватлани им Кевсаран гъилин
Шурпа я, масадалай им алакъич,
Хуьрекар авуниз тай авач вичин,—
Лугъуз, кавхадини элкъуьрна гъакл тиш.
Рахаз-рахаз куьтягъна абуру тлуьна,
Вирида суфрадал хъивегъна тларар,
И арада члигъна раклар ахъайна,
Гъана винел къаралай пулав — ашар.

XV

- Я клвал къени хъайиди! — лагъана кавхади,—
Ихътин кар авайла, хабар ганачир куьз.
Гила чун ацурнава куьк шурпади,
Пулав гила бес чна хъийида гъиниз?
Гъамни неда ман,—лагъана Къурбана.
Хъсан затлуниз руфуна гъамиша,—
Лагъана фекъиди,— жерди язва чка.
Вичин гъилевай тлар ашдал илисна,
Къара тлурунал гъана вичин патаз,
Пулавдик какадариз тлуьна судуди.
Ягъид текъейди, зун аквазвачни ваз? —
Вун туьтлуьрди жегъеннемдин цлу куди.

XVI

Вирида даклвадал тлуьна куьтягъна,

Чпи чпел эцигна гъекъ хъайи вилер.
Ахпа фекъиди кIевиз са фатегъна,
Вирида дуъа ийиз хкажна гъилер.
Кимелай мад ван хъувуна далдамри
- «Им сад» — лугъуз, гана гадайри къивер.
— Им Аслан я гъарайзавайди яргъи,—
Лугъуз, ахъа хъана абурун сивер.
Ахпа кIвачел къарагъна Атлу-Хана
Ацукънавай фекъидихъ элкъуърна чин.
Куътягъин чна некаягъни атIана.
ЯтIа гъуй,— лагъана фекъиди,— гичин.

XVII

Яд авай гичин гъана абурун юкъвал,
Къуна фекъиди ам вичин гъиле.
Вири секин ацукъна чкайрал,
Сессуз са лалвал къуна кIвалин къене.
Гададин векил вун жедани, Атлу-Хан? —
Лагъана фекъиди.—Бес рушан вуж хъуй?
Вуж жеда? Гъелбет, вичин буба Къурбан! —
Лагъана судуди.— Рушал меслят гъуй.
За рушал меслят гъанва, я стха,—
Лагъана Къурбана,— зи руш рази я.
Эхъ ман,— лагъана кавхади.— Куътягъа,
КIамайди некаягъ атIудай фекъи я.

XVIII

ИкI къачуна къве патан «разивилер»,
Фекъиди некаягъ атIана куътягъна,
Межлисда авайбуру къуна гъилер,
Мубаракиз чаррахдалди гелягъна.
Аллагъди хийирдал дуъзмиш авурай
Лугъуз, вири шадвилелди хъуърена.
Де гила абуру чпин кар авурай
Лугъуз, къарагъна, экъечIна хъфена.
Гуълназ а паталлай кIвале ацукъна,
ЧIарар чухваз лап аял хъиз ишедай.
Рушар, им шадвилини шитвилер я гъа
Лугъуз, къвалал къвазна адал хъуъредай

XIX

Саникайни буш хкат тийир фекъи
Инкайни буш гъил гваз элкъвеначир.
Инихъ-анихъ ишара ийиз къили,
ЗатI таганмаз къарагъна хъфеначир.
Рушан жигъизрикай хъсан гъебеяр
Фекъиди хкудна вичиз къачуна,
Кавхадизни гана цIару журабар,
Ахпа чкадилаи кIвачел къудгъунна,
Яваш-яваш «эдеблу» къачуз камар,
ЭкъечIна алатна абур а патахъ,
Чпи къачур журабарни гъебеяр
Кутуна ластик валчагърин къулак.

XX

Югъ акъатна, мичли хъана гъар са пад,
Халкъ чклана, далдамчияр хтана;
Квасади тикрар хъувуна садра мад:
— Няниз дем жеда, жемятар! — лагъана.
Далдамчийри нагъар авуна, хъвана,
Экъечлна хъфена чпин квалериз.
Кивале ацукъна са тимил ял яна,
Хъайи гъалар лугъуз чпин хизанриз.
Зуърнечийрин плузарар дакунвай,
Авачир рахазни са гзаф ашкъи,
Хъуькъверни абурун михъиз къувунавай,
Алчудардай къван къил, тазвай гарданни.

XXI

Виле акъур тлуб такваз мичли тир йиф,
Гъарнихъай акъалтна чулав-чуллавал.
Хуьруьн къене гъатна къалин чилин циф,
Аквазвачир вилик квай еке квал.
Кимелай садлагъана хъана сесер,
Аялрин къалмакъал, катун-чукурун,
Къакъан лашарал кана гум кваз эквер,
Санлай акъалтна лап еке гулар цун.
Шуьклуб къати ван акъатна зуърнедай,
Башламишна гъарнихъай халкъар хквез,
Гъар магъледай гуьтуб дар тир кларай
Тадивилел рушарни гадаяр къвез.

XXII

Жуьт-жуьт хъана хкадриз ийиз къуьлер,
Бязан акъалдриз гъуррадин къати ван,
Яна эчлез гадайри гужлу гъилер,
Биши хуьрел акъалдарна пехъи чан.
Гадайри шабаш гудайла рушариз,
Зуърнечиди элкъуьриз юзурдай къил,
Пелел алкурай лацу къве шагъидиз
Яру хъана чир жез, хъуьрез жедай вил.
Зуърнечидин пелел аккурайла пул,
Ада куз-куз ширин макъамар ядай.
Тагайлахъди кефияр хъана юхсул,
Зуърнеди векъи ванцел гъак! гъарайдай.

XXIII

Акъалтна дем, алатна йиф, хъана югъ,
Квахъна цифер, атана лап чими рагъ.
Чилерни гъакл алатна физ къезил бугъ,
Къураз, лацу хъана жезвай таптагъ.
Далдамар гъеле гатазмай кимел,
Алтушна гъарнихъай бул-бул паб-аял.
Квасади гъарайда атайд лугъуз сивел,
Шаддаказ къуьл ийиз, физ инал-анал.
Къурбанан кивале ава гъарай-эвер,

Гуьлназ шехъиз, садбуру ам машгуьлриз,,
Гъилик гъазурна вири адан шейэр,
Свас тухуз къведай чамарар гуьзетиз.

XXIV

Ингъе Гуьлназ акъадарна балк1андал,
Чина туна ц1илер квай яру дуьгуьр.
Далдамчийрини къилер къуна цавал,
Маса макъам яна, тамашзавай хуьр.
Балк1андин вилик акъвазна енге вах,
Ам шад тир, хъуьрез къалурдай сарар,
Гъиле синида къуна куьк1вей чирагъ,
Къваларив къвазна балк1анрал чамарар-
Къурбанни Гуьлназан куьзуь тир диде
Вилерлай накъвар къвез яваш ишена,
Адан ифей гъил къуна чпин гъиле,
Хъсан сефер хъуй ваз лугъуз элкъвена.

XXV

Гуьлназ тухвана куьчедин юкъвай гъуз,
Элкъвена гъарнихъ чамарар галаз.
Гуьгъуьнални яцар кут1уна тухуз
Шейэр авай аск1ан араба алаз.
Ам къил вилик гъиз, къулухъди вахчуз,
Угъуь ягъиз, угъуь ягъиз ишедай.
Шадвилин шитвал я лугъуз, халкъариз
Къариб акваз, айибар гуз хъуьредай.
Амма ц1ай кваз ргазвай Гуьлназан рик1,
Вичихъ вуч хъанват1а акъат тийиз къил.
Вич гъиниз тухузват1а ва гъинай гъик1
Чизмачиз, акъалнавай ада къве вил.

XXVI

Варцел хтайла чаму яна тфенг,
Гуьлназ цавариз акъатна кухунна.
Къавун ч1ередилай куьлуь лацу пулар
Зигъригъдалди Гуьлназан къилел къвана.
Цеквер хътин алт1уш хъана аялар,
Пулар к1ват1из сада садаз басрух гуз,
Пацарал т1ушунна кк1авай къарар,
Сада садан гъиляй эцягъиз вахчуз.
Гуьлназ яваш балк1андилай авудна,
К1вализ хутахна къуна гъилерикай.
Папари, рушари к1вале са ван туна,
Шадвилел хкадриз, са гъарай-вургъай.
Къапудай къенез гъахъдайлахъди Гуьлназ,
Къарид гъана кутуна к1вачерик къаб.
К1вач гъалчна Гуьлназав а къаб туна хаз,
Хъурай лугъуз к1вале берекатлу паб.

XXVII

Ам хутахна чина дуьгуьрни амаз
К1валин пата ченехдал акъвазарна,

Рушари элкъвез гъадал зилдик кутаз,
Севтиналди ширин манияр яна:

Щийи сусаз ирид хва хъуй,
Перизада, перизада.
Куркур хътин тек са руш хъуй,
Перизада, перизада.

Гуълназ дуйгуърдин кІаник цІразвай.
Адахъ амачир кІвачел акъваздай мумкин,
РикІ къене бекъер-бекъер чразвай,
Чнлиз килигнз акъвазна сефил чин.
Ахварин хиялдиз фейиди хъиз жез,
РикІел хквезвай адан чи Магъамад,
Гагъ вилерай авахъна физ накъвар къвез,
МичІи хиялри тухун хъийидай мад.

XXVIII

Нисинлай экъечІна куъчедиз чамар,
Башламишна балкІанраллаз чукуруиз,
МискІиндин тарцел акъахна далдамар,
Зуърнейрин къати ванци яб къазуниз.
Цусад балкІан сад садан гуъгуъналлаз
Ахъа хъана цава къекъвез къирмажар,
БалкІанрин къвалак вегъез гарданар къаз,
Чилелай вахчуз къвалак вегъез пулар.
Паб, аял, гъвечІи-чІехи хкаж хъана
Къакъан цларал, къаварин чІерейрал,
Пагъ атІана вири кІвачел къурана.
Сесер къурана вилер алаз гъабурал.

XXIX

Али сев хъиз къатканвай къуншид кІвале,
Ам шад тир авачиз са дерт, я гъам.
Анжах са фикир авай адан къиле —
МичІи хъана вири секин хъун тир ам.
Къунши Хана чирдай адаз гъа шартІар,
ГъикІ хъфена, вуч авуна кІандатІа.
Гъа... гъа... гъа... ийиз метІез яз капар,
Шадвилелди хъуърер ийидай ада.
Са патахъай адаз кІандай мичІи хъун,
Тадиз хъфин паталди сусан мукъув.
Са патахъай регъуьдай кІвализ хтун,
Сив къакъуниз-къакъуниз чІагурдай жув.

XXX

МичІи хъана, куътягъ хъана демерни,
Михъиз секин хъана хуър, амачиз ван.
ЭкъечІна хъфена кІвализ Алини,
Къил лап гижѝ хъана сифтедай адан.
Ам хъфена сифте бубадин къилив,
Салам гана адан къзалав ацукъна.
Яр къекъѝфна сифте Алидин чинив,
Регъуьз-регъуьз ам бубадал алукъна:

— Буба... бу... ба...зун хъфидани гила,
Заз к1вализ хъфиз ихтияр гузвани на? —
Чилиз килигиз, вилер гьак1 игисна,
Атлу-Ханавай хабар къуна ада.

XXXI

- Хлад, чан хва, — лагъана Атлу-Ханди, —
Хлад, амма жув ужуздиз къалурмир.
Ам ч1урук1а вердишнава къабанди,
Килиг гъа, адав жуван серфе вугумир.
Ваъ, — лагъана Алиди, — зун аял туш.
Чан хва, килиг, сифте физ кич1 тагайт1а...
Вуч-е, за ам кук1варда, дангъуздин руш!
Ваз фу жагъич, хъуътуълвилел рахайт1а.
Хлад, чан хва, ада авур макъамар
Асланди хъиз адан вилерай хкваш.
Къин къаз тур, ахпа акъала рак1ар,
Ахпа иердаказ гваз агахъа лаш!

XXXII

Ингъе ам хтана сусан патав,
Гуълназ акъвазнава к1валин патавай.
Адалай алахъна гул-гул хъана ялав,
Дак1ардин хъиткъеррай къвезвай къайи къай.
Санал эцигнавай ада гъайи шейэр:
Сандух, лиген, лампа, гъебеяр, тиян.
Санал вегъенва ц1ийи читин месер.
Нарагъатвилиз аватна адан чан.
Рак1арихъ яб гуз акъвазнавай енге,
Ам рак1арин дар жигъиррай килигдай.
Адаз аквазва Али къекъвез к1вале,
Рахадайла яб рак1арал эцигдай.

XXXIII

Алиди акъудна Гуълназан чинай,
Ягъанатдал туънтвилелди лагъана:
Дангъуздин руш, гила гъиниз фида инай,
Ви Магъамадабур бес гила гьик1 хъана?!
Гуълназай акъатнач гъич винел са сес,
Ам чилиз килигиз гьак1 къурана,
Заландиз къачуна жигерри нефес,
Чиникай гъуз къайи гьекъер атана.
Адаз белки гафарин ван къвезмачир,
Ам къанавай кумачирди хъиз чан.
Алидиз а «илихунар» чидачир,
Ада къалдай мадни пис хкажна ван.

XXXIV

Къабандин руш, за ваз лугъузвачни?
Вучиз вуна куьт1 акъудзавач винел? —
Къавукай хкудна шут1ум са лашни,
Али хъел кваз тепилмиш хъана адал.
Гуълназак гьик1 хъанат1ани чир хъанач,

Адан бедендиз гьарданбир тIар жедай,
Маса крар адан рикIел хтанач.
Анжах лашун сес япариз ван кьведай,
Гатунивай вич тух хьайила галатна,
Ам кьекъечIна месерал ацукьна,
— Це,—лагьана,—недай вуч гьанватIана! —
Гуьлназаз кIевиз эмирдал буйругьна.

XXXV

Гуьлназа явашдиз ахьайна сандух,
Акьудна гугана шуьреяр, верчер.
Алиди тIуьна иер жедалди тух,
Зурзаз-зурзаз сивел кьвез яцIу гьилер.
Гьадлай кьулухь мад гьикI хьанатIа Гуьлназ.
Чидач, анжах ам ахварай ишедай.
ГьакI хиялда: еке са севре кьвез
ТIушуна бугьмишзавайди хьиз жедай.
Пакамахьди ахьа авурла вилер,
КIвалин кьулал аватнавай ракъин экв,
ТIазвай адан михьиз кIвачерни гьилер,
КукIвар хьанвай тIал гьатна михьиз жендек.

XXXVI

Атана ракIарихь Алидин диде,
Кьарагь лугьуз эвер гана абуруз.
Гуьлназ перишандиз кьил туна чиле
Акьвазна, вилерай шел кьвез, чин чIуруз.
Ахпа акьудна ам кьавун чIередал,
Михьиз туна мехьерик кьацIай кьапар,
Вилерин кIанер хьанвай адан чIулав,
Вили хьанвай михьиз хьуькьверни чинар.
Чиник кумачир адан куьгьне рангар.
Кьурай пеш хьиз хьанвай ам хьипи,
Фитедивди кIевирна вичин чинар,
Ацукьна, кьажгьанар михьдай гьили.

XXXVII

Пакад кьуз экьечIна ам хуьруьз-кIвализ,
Халкъди алтIушна мубарак ийидай,
Квар кьуьнуьз кьачуна кIамарални физ,
Яваш-яваш кьвед-пуд сефер яд гьидай.
Адал алтIушна жегьил сусар, рушар,
Хьуьрез-хьуьрез гьар жуьре ихтилатардай,
Хьайи крар вири кьаз абуру хабар,
Ахпа чпел атайбурни ахьайдай.
Фена икI, алатна хейлин йикьар,
Гьаваярни кьвердавай дегиш хьана.
Кьвана живер, акьатна мекьи кьаяр,
Жив цавара кьугьуриз кьуьд атана.

XXXVIII

Гуьлназ пакамлай нянал са кIвачеллаз,
Жанавур хьиз залан кIвалахдал жедай,

К1валевай батрачка Селемни галаз
Куткундалди ц1ерид малдин фид кядай.
Абуруз муьхцяй алафар гъиз кутадай,
Йикъа кьве сефер яд гъиз к1амал фидай,
Шеледалди к1арас ч1угвадай тамай,
Къвед-пудбура маларни к1амал гъидай.
К1валер жигидай, асундай, михъидай,
Хърак фена хейлах фуни чрадай.
К1арас хадай, къулара ц1ай хъийидай,
Кук1вар хъайди расдай, гуьлукът храдай.

XXXIX

И азиятрик фена хейлах уьмуьр,
Малди хъиз Алидин к1вале к1валахиз,
Лугъуз тежез садазни и залан сир,
Мукъвал-мукъвал Алиди гатаз-ягъиз.
Са жизвидилай ийидай адаз туьгъмет,
Гишила-мекъила авай буба Къурбан,
Аквадачир и к1вале зерре гуьрмет,
Тараллай пеш хъиз къуразвай адан чан.
Тухвилел са къас фуни нез тадачир,
Гъикъван неда лугъуз ийидай къехуьн,
Гуьлназан мукъвабур атун к1андачир,
Сад атайла душмандиз хъиз ч1урдай чин.

XL

Атлу-Ханди гъиле гъатай пул, техил
К1еви ийидай цлан хъиткъерра, к1ат1ара,
Кягъиз тадачир амай хизанрив гъил,
Ник1ер, малар акваз жедай ахварай.
Техилдивди ац1урдай ада к1ат1ар,
Ац1удачир эсиллагъ адан вилер,
Атанамаз кесибриз гишин гатфар,
Къулукъ къачудай ада малар, ник1ер.
Цан цунин, векъ ягъунин ва я гвен гуьнин
Шарт1уналди вугудай лежберрив буржар,
Кесиб лежбер гъалдриз к1валахдал вичин,
Гад атайла къахчудай бул магъсулар.

XLI

Къурбана къачур Атлу-Хандивай пул
Гъиляй-туп1ай авадарна куьтягъна,
Мад ич1и хъун хъувурлахъди вичин гъил,
Техил бурж к1анз Атлу-Ханал алахъна.
Эвел сефер адаз гъатна са рипе,
Мад сефер буш гъилер гваз элкъвена.
Техилдин гаф къурлахъди ада сиве,
Атлу-Хан рахшанд авуна хъуьрена:
— Амач, къавум, зазни бегъем недайди,
Чизвач гъеле чунни акъалтдат1а гатал,
Ваз зун сизихъ къван ац1анвай хъиз яни,
Са-сад къвез алт1ушзава вири зал...

XLII

Къурбанан кефи хана и сеферда,
Ам элкъвена хъел кваз хъфена кIвализ,
Ргаз пехъи хъилелди гъакI ичерда,
Вичиз гайи жаваб лагъана къаридиз.
Атлу-Хандихъ хейлах техил авайди
Адаз Гуълназа лагъана чизвай.
Къуълухъ ада гзаф затI къачузвайди
Халкъарини ихтилатар ийизвай.
«Ви тахсир авач, Атлу-Хан, за гъикIин,—
Фикирна ада,— ваз руш гайи зиди я.
Чиз-чиз и мурдар нефсер девлетлуйрин
ГатIуна. Ам квел гьалтай югъ къейид я».

XL III

Гъа и къалай башламишна чи Къурбан
ТIимил къана хъиз акъвазна адавай.
И гьалари пис тIарна рикIиз адан,
Эхъ-ундай килигиз вилер кIаникай.
ИкI хъунухъ вуч къайгъу я Атлу-Хандиз,
Ам са куьнални тушир адахъ муьгътеж,
ГъикI хъайитIани муьгътеж жериди вичиз
Чиз, адакай къведачир са гъвелни хъел,
Кесибар, акъаз ихътин чиркин гьалар,
Девлетлуйрин гъиляй ажуз хъанвай,
Эхиз тежер абурун къати истисмар,
Сивихъ къадар хъилелди ацIанвай..

XLIV

Абуру сакIани тахъайла чпивай,
ЦIаяр ядай девлетлуйрин маркариз,
Я яващдиз илихна хъиз чинеба,
ТукIваз зиян гудай абурун малариз.
Гзаф вахтара ачухдиз къалар жедай,
Кесибар къудгъундай абурун винел.
Амма хуьруьз масанай нуькерар къведай,
Бала гъидай мад кесибрал чпел.
Кавхади еке туьнбуьгъар ийидай,
Бязибуруз дустагърал къурхуяр гудай,
Фекъиди вязиз къуръанд аят гъидай,
«Квез аллагъди бала гуда!» — лугъудай.

Далее – 51 стр.

ВАД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Магъамад секин хъанвай Бакуда,
Къати азиятра кIвалахиз югъ-йиф.
Гъар къуз гьал чIуру жез нече-шумудра,

Пака кьуз алатай югь чIугваз гьайиф.
Дуланажагь кьвердавай хьана кIеви,
Шейэрин кьиметар виниз акъатна.
Гьатна фялеяр са ажуз кьа вири,
Гур тIимил мажибни кIвачик аватна.
Дуланмиш жез амачир са кIус мумкин,
Уьмуьр кьвердавай дарвиле гьатзавай,
Авайбур хуьре майишат тIимил чпин
Рашут вахчуз гьерекатдал катзавай.

II

Магьамадаз я хуьр авайд туш, я кIвал,
Ам виш агьзуррал амай фялеяр хьиз
Аламукьна гьа вич алай чкадал,
Гишила-мекьила гьакI кIвалах ийиз.
Хуьряй атай муькуь гадаяр вири
ЭкъечIна хьфенвай хуьруьз фадлай.
Магьамад тек амукьна ина, йигьи
Казармада урус фялейрин юкьва.
Фена йикьар, ам абурув хьана вердиш,
Чирна чIалар, рахаз, хуььрез эгечIна.
Виридахь галаз хьана ам таниш.
Виликан дар рамкайрай экъечIна.

III

КIвалахдила хтайла казармада
Фялеяр наразивилел рахадай:
«Им уьмуьр туш, им итимдиз закьум я».
Лугьуз, себ гуз пехьи хьилев дакIвадай.
«Пакамлай няналди кIвалах авурла,
Тухвилел недай фуни жагьизвач,
Багьавал икьван виниз хкажурла,
Мажибар бес вучиз виниз ийизвач?!
Авач чаз экъечIна рахаз ихтияр,
Гьукуматди чун кицIерай кьазава.
И крар кьалурайла чун, фялеяр,
Полицияди кьаз тухуз гатазва».

IV

«ИкI виже кьведач, юлдаш фялеяр,
Кьачуна кIанда чна чаз инсанвал.
Пачагьди ийида лугьуз дявеяр,
Заланвилер вучиз вегьеда кьван чал».
Мядендани гьил фидачир кIвалахал.
Фялеяр кIанз-такIаз кардив эгечIдай,
Астарший акурла кIватIал жез кардал,
Алатайла гьарма санихь кьекьечIдай.
Гьиле гьатзамаз са тIимил кьван ферсет,
КIватI хьана рахадай и гьаларикай,
Садбуру гьарнихь килигиз ийидай гуьзет,
Кас-мас кьведатIа вилив хуьз кьваларихьай.

V

Са кьуз Магъамад чими ийиз гъилер
Къазанханадиз фейлахъди, ина
К1ват1 хъанвай хейлах эллер,
Залан са гьал аваз виридан чина.
Адаз течир кьурай, яхун са итим
Гъил югъуриз тадиз-гадиз рахадай,
Ахъаяйла къазанханадин рик1ин,
Сес ат1ана, илих хъана кьурадай.
Халкъди къазанрин гургурдин арада
Адан гафариз дикъетдал яб гудай,
«Дуьз я, и гьал яргьал фейит1а пара,
Шаксуз, чун вири рекъида»,— лугъудай.

VI

Магъамад къазандин мукъув акъвазна,
Дикъетдалди рахазвайдаз яб гана.
Ада вичин къил виликди акъажна,
К1ват1 хъанвай халкъдиз явашди лагъана:
«Юлдашар, фялеяр, ик1 виже къведач,
Чун къван туш, вири хътин инсанар я.
Ракъувайни эхир ик1 давам жедач.
Чун къванни туш, вири хътин ксар я.
Чна т1алаб ийин артухарун мажиб,
К1валахдин югъ къезилна агъуз авун.
Чаз инсанвилел дуланмиш жер мензил,
Вахт-вахтунда наградар, куьмекар гун».

VII

Идлай гуьгъуьниз шумуд югъ алатна,
Гзаф ч1уру тир фялейрин гьалар,
Виридан чинра заланвилер гьатна,
Акурдаз жедай тирди хъиз абур як1вар»
Са кьуз ам мяденда къекъведайла,
Са буругъдай атана инсанрин ван.
Акван лагъана ина вуч ават1а,
Финиф рик1ел акъалт хъана Магъамадан.
Ам буругъдиз гьахъайла, ина ва-ц1уд
Алчуд хъана к1ват1 хъанавай фялеяр,
Ибрук тийижирбур квай адаз къвед-пуд.
И мядендай тушир абурун тегъерар.

VIII

Магъамад гьахъамаз буругъдин къенез,
Абур ихтилат ат1ана акъвазна,
Вилерин ишараярна чпи чпиз,
Камар т1имил кьулухъди хъиз акъажна.
— Вуч хабар я? — лагъана сада адаз.
Магъамада винелди акъуднач са сес,
Килигна казармад юлдаш Иваназ,
Заланз-заланз къачуна ада нефес.
«Это свой»,— жаваб гана Ивана,
Магъамадан къац1ай къуьнел эцигна гъил,
«Магъамад, садазни чир тахъурай гьа!» —
Лугъуз, Магъамадахъ элкьуьрна ада къил.

IX

Ибуру рахунар ийизвай чинеба,
Юлдашар, и гьалар виже кьвеч лугъуз,
Тван чна фялеяр вири гьавурда,
К'валахдал кьвен тийирвал вири са кьуз.
Чаз чи зегьметдив кьадай мажиб гурай,
Чаз яшамш жер мензилар эциграй,

К'валахдин югъ кьве сят агъуз авурай,
Кьилеллайбур чи гьалариз килиграй...
Фялейрин делегатри гай т'алабунар
Хузаинрин советди гьич кьабулнач,
Гужунал акъудна акьална рактар,
Са гаф кьванни абурув луйк'уьн хьувунач.

X

Гьа и кьара фялейриз хьана ван
Фабрикада хьун фялейрин забастовка.
Мяндендин фялейрал акьалт хьана чан,
Виридак шадвилин эсер кткана.
Магьамадазни и кар хьана бегенмиш:
Кьуй вири фялейри гьак'ла авурай,
Чун ийизвай икьван инсафсуз эзмиш
И харап'аяр ц'аяр яна курай.
Казармада ийиз и ихгилатар,
Фялейрик кьаних гьерекат кткидай,
Пакамахъни кланзни-так'ланз кьачуз камар.
Дустагъдиз фирди хьиз, к'валахдал фидай.

XI

Январдин пис мекьби са югъ тир ими,
Гуввуналди кьекъвез кьайи кулакар,
Чук'улди хьиз ат'удай хци кьаю,
Кьугъваз цава куьлуь живед ц'ерек'лар.
Мумкин тушир к'валаяй экъеч'ун дуьздал,
Мекьвивили кук'урнавай кьван кьванцик,
Инсандин сивяй акъатдачир са ч'ал,
Ч'агурдай фул кткана к'вачик, гьилик.
Мазутди кьур турбадик хук'урла гьил,
Мук'рат'дал ат'узвайди хьиз пис кудай,
Чина акьурла кьай, лап элкьурдай кьил
К'вачин туп'лар кьана кьаю тухудай.

XII

Цавун чин акъвазнавай гьакьван ч'уруз,
Акьалтна сад хьтин тахта ч'улав циф,
Буругъри ч'лакь-ч'лакь ийиз, гьак'л сесер гуз,
Ч'угваз гатун чими ракъинин гьайиф.
Гьуьл акъвазнавай кьизмиш, пехъи хьана,
Алчуд жез, лепеяр гуз, кьерех ягъиз.
Винел гишин кьушар кьекъвез гьак'л кьана,

Цик акатиз, хкатиз юкбуз, йифиз.
Къай галукъайла шалманрихъ, симерихъ,
Гуьв-гуьв ванцелди макъамар ийидай,
Инсандин чIарар хъана гъакI мих-мих,
Чинризни къаю къацу рангар гъидай.

XIII

И къуз кIвалах ийизвай мяденда
Сад буру аралухда ачух къаял,
Садбур ацукъда тартардин будкада,
Садбуру эгъуьнзавай къуюдин сивел.
Къад кас авай Магъамад квай дестеда.
Абуру ийизвай аралухда кIвалах,
Гъилера аваз гъяркъуь лопатка, тачка,
НафтIадиз гъамбар къазвай буругъд къвалахъ.
Абур сас-сарал алукуьиз мекъила,
Къыздирма акатайди хъиз зурзадай,
Къайи гъилериз хъухъ гуз мукъва-мукъва,
КIвачер чилел гъалчдай, залан рахадай.

XIV

Къазанханади яна са сиристав,
Бязи фялеяр хъана идал мягътел.
Им тушир адетдалди ядай чIав,
Гъеле хейлин вахт амазмай нисинал.
Са геренлай акъваз хъана буругъар,
Келлечархар мад элкъуьн хъувунач,
АтIана къазанханайринни гумар,
Мастерскойрини кIвалах авунач.
Десте-десте фялеяр кIватI хъана,
Магъамадабурни къачуна тухвана
Мастерскойда собрание ахъайна,
Хейлах фялеяр экъечIиз рахана.

XV

— Юлдашар, къабулзавач чи тIалабар,
Чна къе малумарда забастовка!
Кадра, юлдашар, вирида кIвалахар,
Гъич са касни къемир мядендиз пака!
Фялеяр вири гъуррадив чкIана,
Десте-десте хъфена абур кIвалериз,
Мяден яд атIай регъв хъиз гъакI къана,
Санални фяле аквачир вилериз.
Анжах къапуйрал къаравулар алай,
Къазандай акъатдай тIимил-тIимил пар.
Перкешикар инихъ-анихъ къекъведай,
Гъилер хъуьчIуьк кваз, куьрсарна япар.

XVI

Конторда гъатна къати гъарай-эвер,
Телефонар авуна гъар са патахъ,
Эвелдай хабар гайила — забастовка,

Павлищик ягъанач абурун чIалахъ.
Тадиз атана акъатна мядендиз
Хозяин, правлищик фйтуна аваз,
Эвер гана контордиз перкешикриз,
Башламишна абурувай хабарар къаз.
ЭкъечIна мядендиз килигна абур,
Амма мяден акъвазнавай лал къена.
Хозяиндин чин хъана пара пис чIур,
Акъахна тадиз шегъердиз хъфена.

XVII

Пакад къуз садни мядендиз экъечIнач.
Вири ацукъна чпин казармайра.
Фялеяр чеб чпивай гъич къекъечIнач,
Собранияр эверна абуру гъарна.
Нисин жерла казармайрин гъаятдиз
Атана акъат хъана къвед-пуд фйтун.
Хозяинар эвичIна тадиз-тадиз,
КIан хъана абуруз казармайриз гъахъун.
Амма казармайрай къезвай кIай ни,
Хозяиндивай къачуз хъанач нефес.
КIватI хъурай вини казармада вири
Лугъуз, винел акъат хъана адан сес.

XVIII

Еке казарма ацIанвай фялейрив,
Хозяин, правлищик ва масабур.
ЛупI-лупI ийиз ири къацу вилерив,
Хозяинди пIузар авуна зурзур:
— Фялеяр, куъне вучиз кIвалахзавач?
Вучиз кIвалах кадарнава куъне икI?
ТахъайтIа квев мяденда вуж къазвач?
Заз куъз лагъанач, куъ гъалар ятIа гъикI?
Вун чахъ галаз эсиллагъ рахазвач,
Чи тIалабнар куъне садран къабулнач.
На лугъуди, ваз чи гъалар аквазвач,
Ни арзаяр бес ваз вучиз акунач?!

XIX

Заз чидач, куъ эхир метлеб вуч ятIа,
Куъ дерди-бала вуч ятIа, лагъ инал.
Лагъ, квез вуч са такIан кар хъанатIа,
Акъвазна, къуччагъри хъиз икI чин-чинал
Лугъуз, хозяиндин чин хъана яру,
Ам секинвилел фялейриз килигна.
Фялейри садбуру элкъурна далу,
Рахшанддалди адахъ гафар гилигна.
Ваз аквазвани чи мензилдин гъалар,
Чун ина чилел къаткиз, къарагъзава.
Тежер къван чIуру я чи кIвалахдин шартIар,-
Лагъана къизмишвилелди Ивана.

XX

Чи мажибар виниз ая виридаз,
К'валахдин югъни ая т'имил куъруъ.
К'билеллайбур инсан хъиз килиграй чаз,—
Лугъуз, вилик экъеч'на Бархударни.
К'зиметар къвердавай,— лагъана сада,
Гъич такурди хъиз виниз акъатзава.
Чун ава мал хъиз гишила, мекъила,
Къвердавай чи гъалар дарда гъатзава.
Чи папар, аялар гишила ава,—
Лагъана туънтвилелди са масада.
— Чи аялар т'вет'ер хъиз къирмиш жезва,—
Лугъуз, хъувуна мад сада алава.

XXI

Хозяинри яб гана абуруз хейлах,
Ахпа к'билеллай цилиндр дуъзарна,
Чин элк'уъриз вичин гагъ и патахъ, а патахъ.
Хъуътуълвилел фялейриз лагъана:
— Куъ т'алабнар чна къабул авуна,
Садлагъана са карни гъич жедай туш.
К'вез мажибар чна виниз хъувунва,
Куъ т'алабнар ракъурзавач чна буш.
Бес вучда къван, дяведин вахт я ими,
Гъелбетда, виридал заланвал гъалтда.
Мукъвара хъсан жеда гъалар вири,
Дявевари и мукъвара акъалт'да.
Хлад вири мядендиз к'валах ийиз,
Чна куъ т'алабнар таъмин ийида.
Шумуд йис я куъне ина къуллугъиз,
Куъ гъаларни чна хъсан хъийида.
Хлад, хлад, хваяр, исятда мядендиз,
Зун куъ арзайриз тадиз килигда,
Мукъвара чна к'вез яшаммиш хъуниз
Мяденда ц'ийи мензилар эцигда.

XXII

— Мажибар куъ къвед-пуд югъ я хкажна,
Мукъвара к'вез наградари гузва,
Куъне ик' ийидай са кар авача!
Лагъана правлищикди, эх гузва.
— Хлад к'валахдал,— лагъана мастерри,
— Икъван гагъд хъиз гъуърметдал дуланмиш хъухъ,
Дерди-бала вири жувахъ к'ват' хъайи
Фена правлищикдихъ галаз рахухъ...
Абур экъеч'на акъахна файтунра,
Элк'вена къулухъ гъат хъувуна рекъе.
Гужлудаказ фялейрин арада
Жуъреба-жуър рахунар гъат хъана к'вале.

XXIII

Садбуру лагъана кардал хъфидач,
Бязибуру лагъана чун хъфида,
Бязибуру акъвазна, куът'ни авунач.
Къуъзубуру лагъана: — Чна ийида.

Виниз хъиз мажиб квайбур хъфена,
Чехи пай гъакI казармада амукъна,
Са бязибур лап дериндай хъуьрена,
Чун гъикI хъуй лугъуз чеб чпел алукуьна.
Магъамадни акъвазна казармада,
Ада авуна са пара хиялар,
Вучд лугъуз ам Иванал алукуьна,
Иван лагъана:—Акъваз, гадаяр!

XXIV

Пакад къуз мад атана казармадиз
Мядендин правлищикни бухгалтер,
Хъуьтуьлвилелди лагъана фялейриз:
— Чан рухваяр, бес я, икI ийимир.
Хозяинди хкажна куь мажибар.
Квез мад процентарни гудайвал я.
Ингъе бухгалтерди кхъизва наградар,
И йикъара банкуниз ракъурдайвал я.
Фялеяр вири хъфена кI валахдал,
Мад мядендал акъалт хъувуна гумар,
Гум акъалтна карханайрин гурмагърал,
Акъал хъана залан кI ашарин ванер.

XXV

И вахтунлай алатна хейлах йикъар,
Амма дуланажагъ хъана мадни пис,
Буш амукъна хозяиндин икърарар,
Алдатмишун вирида авуна гъисс.
Фялейри мад къал къачуна хъилелди,
Башламишна чинеба кI валах ийиз,
КI ватI ал жез буругъра уьткъемвилелди
Фялеяр кI ватI из, собранияр ийиз.
Амма мяденда гъат хъана жасусар,
Абур гъатдай даим фялейрин геле.
Фялейриз авачир иникай хабар,
Гъабурни чеб хътин гъисабдай фяле.

XXVI

Са къуз фялеяр кI ватI хъайила буругъда,
Жасусди полициядиз гана хабар.
Сагъ са отряд полицияр атана,
Элкуьрна гъарнихъай къуна фялеяр.
Буругъдавай фялейрикай ирид кас
Кутуна вилик постуниз тухвана.
Магъамадни гъабурун арада аваз
Гваз тухвана, полицияда гъат хъана,
Абур ацукъарна къилдин камерра,
Сагъ суткада са къасни фу тагана,
Канцелярдиз гъана пака нисинлай
Магъамадавай хабарар къаз рахана.

XXVII

Полицмейстер ацукъна кабинетда,

Столдал эцигна маузер тапанчи:
Ви т1вар вуж я,— хабар къуна адавай,—
Вахъ хуъре мукъвабур-зат1ар авани?
Магъамада жаваб ганач адаз сифте.
Жаваб це, гъайван! — лагъана адаз мад,
Тапанчи къуна полицмейстерди гъиле.
Ц1ай хъиз яру хъана ахпа Магъамад.
Захъ касни авач! — хъилелди гана жаваб,—
Зи т1вар Магъамад я, зи т1вар Магъамад!
Магъамад! — лагъана полицмейстерди,—
Гъайван, вуна зи ч1алаз гузвани яб!

XXVIII

Куъне а буругъда вуч ийизвай?
Чна ана ийизвай ихтилатар.
Куъне ихтилатариз вуч лугъузвай?
Чна лугъузвай хкажрай мажибар.
Дуъз лагъ, мурдар! Дуъз лагъ, вучиз к1ват1 хъанва?
Мад забастовка ийиз к1анзавайни?
Агъа! Социалистар хъанвай квекай!
И къара мядендиз патай къевезвайни?
Дуъз лагъ, вуж я и крар ийизвайбур,
Ни алудзава фялеяр рекъелай?
Лагъ кван, вуж ят1а аниз къевезвайбур?
Вунни и кардик квалда Ивана!

XXIX

Магъамад акъвазна хейлах илихна.
Чидач заз! — жаваб гана ада ахпа.
Гъик1 чидач ваз? Тапарар куъзда вуна?
Заз дуъз жаваб це, мурдар гъайвандин хва!
Чидач заз, чи мядендиз кас атайд туш!
Фялейриз чпиз чизва ийидай кар.
Вунани зегъмет ч1угвазва гъак1а буш,—
Лугъуз, Магъамада илисна сарар.
Полицмейстерди чуъкъвена кунупка,
Вич садлагъана тик к1вачел къарагъна,
Вилериз авудна хъиз т1имил шапка,
Магъамадан чин са шумуд гъуту яна.

XXX

Магъамадан къил элкъвена гъак1 регъв хътин,
Вилерикай карагна ц1ару ц1арап1ар.
Нерикай иви к1вахъзавай, ч1улав чин
Алчуд хъана хайиди хъиз к1арабар.
Генани буш тахъана хкажна гъуд.
Ам полицмейстердал тепилмиш хъана,
Амма къулухъай атана мад къвѣд-пуд,
Полицайри ам къулухъ хутхвана.
— Твах зимидиз! — лагъана к1евиз ада,—
К1вачин к1анер-к1анер гатут т1валунал.
Мад са гъуд эцяйна Магъамадан къама,
Татабарна рак1ара эцяна пел.

XXXI

Магъамад зимидиз хутахдайлахъди,
Коридордай Иван гъизвай кІвализ.
Ивана: — Гатанани вун гъайванри! —
Лугъуз, эвер гана Магъамадаз кІевиз.
Магъамад хутахна абуру зимидиз
Рекъерани къама гъутар эцяна.
Ам ярхарна, къецІила кІвачериз
Хейлахди гъакІ гъарагъар физ тІвал яна.
Магъамада малди хъиз кІевиз гъарайдай,
Гагъ хъилелди къизмиш хъана себ гудай,
Себ гайила абуру мадни кІевиз ядай,
ЦІу хъиз тІвалуни кІвачин кІанер кудай.

XXXII

Ахпа агална ракІар экъечІна чеб,
Ялгъуздаказ туна ана Магъамад.
Магъамада кІанелай кукІвал гана себ,
Вилерилай атана накъвар адан мад.
«Гила, — фикирна ада, — кесиб Иван
Тухвана, зун хъиз кІвале гатазва.
Гъилералди кутІурзава адан чан,
Сада ягъиз, муькуьбуру ам къазва.
Чун са кас туш, вири ава ирид кас,
Виридан къилел и писликвал гъида.
Дмитридиз инсаф авурай са къас,
ТахъайтІа ам, нахуш итим, рекъида».

XXXIII

Йифиз амукъна ам мичІи камерда,
Мекъила къат хъана, къарай къведачир.
ТІал гъатна эзмишарнавай кІвачера,
Я къарагъна къекъвезни гъич жедачир.
«Вучиз я и крар, — фикирдай ада, —
Гишинни чаз хъайила, гатунни авун.
Вучиз садбур хъсан дуланмиш жеда,
Вуч себег я муькуьбуруз гъакъи тахъун.
Вучиз вири фяле халкъар къарагъдач,
Жедачни къван и залумар терг ийиз,
Вучиз вири крар жуван гъиле къадач,
Жедачни залумар терг ийиз - рекъиз».

XXXIV

Магъамадан амай юлдашарни ана
Гатана камерриз кадар хъувуна.
Дегиш хъана рангар вирибурун чина,
Вили хъана, чуьруьтмишна, къувуна,
Полицмейстер вичин кІвале ацукъна,
Хъваз, кеф чІугваз гатунрихъ къачур гъахъ
Еке стол няметривди ачухна,
Гуьрчег халаяр ацукъна къве патахъ...
Дуьньяд винел вири алем ксана,
Амма фялейриз атанач ахвар.

Вири йифиз казармайриз чк1ана,
Хъйи кардикай виридаз гана хабар.

XXXV

Пакамахъни фад къарагъна гъар патахъ
Чк1ана актив, большевик фялеяр,
К1валахмир, душтагъар тавунмаз ахъа
Лугъуз, гъавурда туна фяле халкъар.
Гъа ик1 хъана, кардал фенач фялеяр,
Забастовка шумуд райондиз чк1ана.
Нобел, Сурахани, Балаханид мяденар
Сес амачиз хъуьт1уьн къаюк гъак1 къана.
Механик мастерскояр, хозчастар,
Дулгер мастерскояр, Бинекъади,
Электрикдин шуьбеяр, складар,
Акъвазна къиляй-къилди буш яз вири.

XXXVI

Хозяинрин ара дат1ур минетриз,
Полициядин чарайриз ва гужариз
Килиг тавуна забастовка хциз
Давамарна къвед-пуд юкъузни йифиз.
Абуру т1алабна акъудун душтагъдай
Полицияди душтагъ авур векилар.
Гъак1ни акъудун чеб залан шарт1арай,
Виниз авун чпиз гузвай мажибар.
Магъамадни и вахтунда акъатна,
Чинар кт1ана хтана ам к1вализ.
Адал къил ч1угваз хейлахбур атана,
Дяве давамрун къин къуна чпи чпиз.

XXXVII

«Хуьре, — фикирна Магъамада, —
Растама Чан хкатдалди к1валах ийиз туна,
Саныхъайни чаз авунач рехъ ахъа,
Йиф-югъ чиркин зулумдин юкъва туна.
Даим кардал, пелелай алахъиз бугъ,
Туна цанра, тама, малдин гуьгъуьна,
Гуганач сад къванни рик1из регъят югъ,
Зи къилел тагъайди амач са гъина.
Гила ина гишин-мекъи са гъалда,
Хозяинри мал хътин т1ушунзава,
Эхиримжи ст1ал ивини чакай
Чуькъвена гъар патахъай шуткъунзава».

XXXVIII

Т1имил вахтарилай мад Биби-Эйбатда
Инлай-анлай къарагъна забастовка.
Сияси фялеяр тунвай душтагъда
Ахъаюн забастовкайри т1алабна.
Вири ибуру ахъайна адан вилер.
Адаз уьмуьрдин гизлиди акуна,
Гъинай ят1а зулум, истисмар чуькъвер

Акуна, ам гъавурда акбуна.
Адаз к1андай и дявейра регъбер хъун,
Амма гъеле аниз виже къведачир,
К1андай межлисрал рахун, гъавурда тун,
Амма маса ч1алар хъсан чидачир.

XXXIX

Рик1ел гыдайд ада хуърни гъарданбир,
Адаз ам гуъзгуьдайд хъиз аквадайд,
Хъфена кесибриз ахъаюн и сир,
Абур девлетлуйрал къарагърун к1андайд.
Магъамадахъ авачир ихътин мумкинвал,
Хуъруъз хъфейт1а, амукъдайд гишила,
Машиндин билетдихъ къванни гудайвал
Пулни авачир гъич адан жибинда.
И хиялра к1валахна мад хейлах къар
Физ мядендиз, к1валах ийиз хтана,
Хъайилахъди мяденда собранияр,
Физ анрани дикъетдалди яб гана

РУГУД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

Агакъна Бакудиз и къара хабар
Урусатда пачагъ тахтунлай кадрун.
И кардик гзаф шад хъана фялеяр,
Абурун гъерекатди къуна гъар район.
Пачагъ кадрун мубарак авун яз,
Вири фялейри авуна забастовка.
Атанач фялеяр к1валахдал са кас
И хабар агакъай юкъуз, пака.
«Пачагъ авачиз,— фикирдайд бязибуру,—
Бес уълкведа пачагъвал ни авурай?
Чи гъал мадни жедачни къван бес ч1уру,
Идлай къулухъ чи къайгъу ни ч1угурай?»

II

Амма гзафбуруз чидайд жери кар,
Гъукумат фялейрин гъилиз къведайдди.
Абуру гъавурда твадайд фялеяр,
Фяле гъукуматдин иеси жедайдди.
Магъамадаз ван хъайила и гафар,
Адан къилиз гъар жуъре хиялар къведайд,
Рик1е туна чими-чими умудар,
Ацукъай-къарагъай чка шад жедайд.
«Гъукумат фялейрив,— фикирдайд ада,
Ибуру лугъурвал, яраб аллагъ, жедат1а,
И къа авай гишилани мекъила
Кесиб халкъар азаддиз хъуьредат1а».

III

Вичихъ т1имил мажал хъайи вахтара
Ам вичин танишрин мукъув фидай.
Ацукъна абурухъ галаз яргъал пара
Физвай крарикай рахунар ийидай...
Амма, вучда, и умудар хъана буш,
Февраль инкълабди гьукумат ганач.
Им Магъамада лугъудай хътинди туш,
Фялейриз гъич са регъятвални хъанач.
Гъа вилик хъиз амукъна хозяинар,
Я хъсанни хъанач фялейрин гъал,
Мукъвал-мукъвал жез забастовкаяр, къалар,
Атана фялеяр вири са чандал.

IV

Къайдаяр са къадар дегишна, гъелбет,
Мяденра хъана промзавкомар,
Тешкил хъана фяле векилрин совет,
Эгеч1на эзбериз колдоговорар.
Хкатнач инрикай гъич са нетижа,
Башламишна фялейрин ара ат1уз.
Садбуруз фикир тагуз туна гъак1а,
Садбуруз вини к1арарай мажиб гуз.
Советдани гъатнавай меньшевикар,
Ч1уриз фялейрин инкъилаб гъерекат,
Винелай ийиз чин чуьхуьдай гафар,
Фялеяр меслят хъунухъ ийизвай гуьзет.

Амма вири ихътин чиркинвилеривай
Инкъилаби гъерекат хъанач хуьз.
Фялейри ихтибардал лап сидкъидай
Яб гузвай большевикрин регъбервилиз.
Абуру хозяинар авуна ажуз,
Ачух т1алабнар гваз экъеч1из чиниз,
Гзафбуру * арханаяр к1евийиз,
Кадриз эгеч1на фялеяр куьчейриз.
И дявейра алатна мекъи хъуьт1ер.
Атана алатни хъувуна гатфар.
Са гзаф къаришугъра гъатна эллер,
Гъар юкъуз ванер къевез ц1ийи хабарар.

VI

Магъамад акъваззавач секин лугъуз,
Са къуз адаз контордиз эвер гана,
Яргъал ракъур тавуна лап гъа юкъуз
К1валахлай алудна, рашут вахкана.
Адан къалмакъалдиз килигнач садни,
Ам гужунал контордай акъудна,
Тунач ам авай казармадани,
Гъанайни акъудна ам чукурна.
Къил квахъна, вуч ийидат1а чизмачир,
И крар жедачир рик1ивай эхи,
Адаз гъак! ачух дяве авун к1ан тир.

VII

Амма вучда, сакIан хъанач адавай,
Хейлах бейкар хъана танишрин патав
КIандай кар жагъуриз маса мяндендай,
Амма кар жагъанач санайни адаз.
ИкI фена бейкарвиле хейлах вахтар,
Чирхчир лезгийри ам хуьдай,
Бязибуру куьз герек тир а крар
Лугъуз, адал хъуьрез, туьгъмет ийидай.
«Айиб авач,— фикир авуна ада,—
Къведа квезни, гъерекатмир, са вахтар.
Гъелбетда, затIни ийидач за сада,
Садра къарагъда вири чIулав халкъар».

VIII

— Хъша хуьруьз, затIни ийидач на ина.
Хъфена гъанра ийида са кеспи,—
Лугъуз, адал пара-пара алахъна
Мегъамед лугъур са къунши хуьруьнви.
Магъамадаз икI мад хъфин хуьруьз
Азраилдилаьни гзаф такIан тир.
Хуьруькай рахун хъайила, адан чиниз
Яр акъатна, гъакI винелай жедай чир.
Бакудин юлдашрихъайни галатун
Адан рикIиз тир гъакъван гзаф залан.
Гагъ чандилай алахъиз къати зурзун,
Гагъ кIвачелай къилел жедай къайи къван.

IX

Эхир атIайлахъди Магъамадан чара,
Ам экъечIна куьгъне хуьруьз хтана.
Мад гъа виликди хъиз атIана ара,
Хабарсуз секин чилина гъат хъана.
Гъиле я мал, мулк авачиз, ажуз къа
Гъатна азиятрал гъиливди къил хуьз,
Тийижиз вуч аватIа къеце пата,
Гагъ жуваз, гагъ чарадаз кIвалах ийиз.
Ада фикирдай юлдаш фялейрикай,
Гъиле гъатзамазни са гъвечIи ферсет.
Ахпа мадни гъа и вичин хуьруькай,
Амма дегиш хъанвачир анин суьрет.

X

Магъамадаз Бакудамаз хъанвай ван
«Большевикар», «партияр» лугъудай гафар,
Фялейрихъ ава лугъуз еке тир чан
— Партиядин къил Ленин лугъудай устIар.
Адаз, Иван буругъда рахадайла,
Банер хъанай, халкъ азад жеда лугъуз,
Зегъметчияр дявейра гъатайла,
Эхир жеда дугъуз вири буржуйриз.
Ада хуьре са гзаф кесибриз

Бакуда ван хъайи гафар лугъудай,
Са гзаф зулумдик квай халкъариз
Къвер уьмуьрдин чими умудар гудай.

XI

Амма крар масакла хъана дегиш,
Хуьруьз гъар къуз хкиз цлийи хабарар,
Гьалтайла чпин чирхчир, са таниш,
Хабарар къаз гьикл ятла дуйньяд гьалар.
Садра хуьрера авуна сечкияр,
Округдиз комиссиярни хъяна.
Са къадардин дегиш хъана къайдаяр,
Чиновникар чкайрилай эляна.
Амма иникай хъанач са регъятвал,
Уьмуьр гъа виликди хьтин амукъна.
Мад помещикар аламукъна къилел,
Округда гъар идарада ацукъна.

XII

Са вахт хъана: шариатдиз гана худ,
Мектебра, судра, мисклинра шариат
Артух хъана, фекъийринни — дахут,
Ачух хъана гзафбурун мичли бахт.
Садра акъатна гъарнихъ гъарай-эвер,
Дяведиз къарагъна лугъуз эрмени,
Са чандал атана девлетлу эллер,
Мусурманар тазвач лугъуз гьич садни.
«Эрменирихъ болыпевикар галалда»,—
Лугъуз, болыпевикриз ийидай лянет,
«Ви болыпевикар гъа ихьтинбур ялда»,—
Лугъуз, Магъамадазни ийидай туьгъмет.

XIII

Бакуда фабрикар, заводар авай,
Дагъустандин ветегаяр вичив къур,
Истисмариз фялейрин чан хкудай,
Зегъметчи халкъ виш сарин зулумра тур
Тегъиеври Дагъустандин буржуйриз
Ажувилел куьмекдиз эвер ганай.
Йикъа садрахъди кагъазар ракъуриз,
Дагъвияр куьмекдиз атун клан хъанай.
Ик1 агъзуррал зегъметчийрин ивияр
Экъична вичин девлетар гъиле хуьн,
Большевик я лугъуз ягъин эрменияр,
Вуч патал я агъзурралди халкъ рекъин.

XIV

Къилеллаз помещик Алкъвадар Гъамид,
Хейлах дестеяр къуна лезгийрикай

К1ват1 хъана ч1ехи къазияр вишни к1уьд,

Мангъабашар туьк1уьрна фекъийрикай.
Гана хуьре пехъидаказ азанар,
К1ват1на халкъар, гъвечи-ч1ехи миск1инриз,
Са к1вачел хъана вири девлетлуяр,
Фекъийри башламишна вязер ийиз.
Тадиз туьк1уьрна абуру гъак1 дестеяр,
Акъудна Бакудалди туна рекъе,
Девлетлуйри рекъяй акъудна лежберар,
Чпин мурдар зикирар къуна меце.
Амма гзаф яргъал фенач и сефер,
Халкъ чк1ана, станциядилай элкъвена,
Куьн патахъай гуда чна чан мегер
Лугъуз, айибар гуз чпел хъуьрена.

XV

Гъадлай къулухъ атана Бичерахов,
Гъабурун гуьгъуьналлаз атана туьрквер.
Садазни чизмачир я масад, я жув,
Гъак1 мягътел амуьк хъана вири эллер.
Абур алатна, атана ингилис,
Гъабурунни гуьгъуьналлаз Деникин.
Гъинай акъатна физват1а чеб гъинз,
Къил акъатдачир гъич чпайни чпин.
Халкъари шумудрахъ авуна дяве,
Шумудрахъди элкъвена катна къулухъ,
Жуьреба-жуьре гафар гъатна гъардан сиве,
Тадивилел чк1ана абур гъарнихъ.
Абурукай хъаначир халкъдиз са чара,
Вирида халкъ тарашдай, чандал гъидай,
Вири тир абур девлетлуйрин пата,
Вирида чандивай ийиз халкъ, хъфидай.
Авам халкъди девлетлуйриз яб гудай,
Гъим хъсан я, гъим пис чпиз чидачир,
Дяве авун акъакъдачир такъатрай,
Халкъ яракъсуз, гъални лап перишан тир.

XVI

Магъамадан рик1ел хъсандиз алама,
Садра девлетлуйри хуьре туна ван:
«Большевикар Дербентдиз атанвалда,
Дуьньядал тан хъийидач са мусурман,
Абур аллагъ авачир кафирар я,
Абуру рекъяй акъудда мусурманар,
Абур папар уртах ийир ксар я,
Абуру тадач чахъ менсебар, иманар.
Хкадриз тач чна исламдин чирагъ,
Чна ийин абурал диндин гъазават,
Вири къегъалвилелди к1вачел къарагъ,
Абурукай миьхъдайвал чилин къамат!»

XVII

Миьхиз магъалда ргазвай и хабар,
Ам авай гъар са хуьре, гъар къазмада,
Адав ргазвай миьхиз гъафте базар,

А хабар чук1урдай гьарнихъ гьар сада.
Нянин вахт тир, халкъ к1валахрилай хтай,
Чатун уст1ардин гьенел хьанвай к1ват1ал,
Ибур пара гьезебдалди рахадай,
Гапурриз чарх гуз ван акьалтнай инал.
— И гапур,— лугьудай къамац Жафера,
Вили хьана гьик1 къвазнават1а аку.
Эцяда за им больпевикдин къвала,
Я къазунда за са шумудан далу!

XVIII

И къара фекьийри гьенел миск1инда
Ийидайди анжах тир са ихтилат:
«Чан хваяр, къарагьна гьвечи-ч1ехиди
А кафиррин винел ая гьазават!»
Арадай фенач са акьван яргъи вахт,
Винихъ хуьрерай атана дестеяр,
«Лаилагъ» зикирдал алатна фена.
Нив гапур гвай, нив ружа, нив гьебеяр.
— Вач, къуччагьар,— лугьуз, алт1ушна халкъар.
Гежарзавай чпин хуьрел хуьрена.
Хуьруьн къене т1вар-ван авай жегьилар
Акьваз хьана пашмандаказ, лал къена.

XIX

Экуьнахъди туп1ал фекьи Гьасана
Миск1индин вилик жемьатар к1ват1на.
Чи дестени чарасуз фена к1анда
Лугьуз, ам мавгьуматдал гат1унна.
— Эвелимжи фидайди зун! — лагьана.—
Мад вуж къведат1а, хкеч1а и патаз!
Кьулавай яргъи гапурни къалана,
Башламишна вичиз мад юлдашар къаз.
Гьа ик1 ва-ц1уд кас юлдашар галаз
Гьасан гьахьна, верч муказ хьиз, миск1индиз.
Ина къурьан гваз фекьи аквазмаз,
Маса са мавгьуми гьал яна рик1из.

XX

Магьамад экеч1нач ибурун дестедик,
Ада жемьатриз са-садаз лагьанай.
Гьаниз гуьре кьил кутан тийиз иник
Хуьруьн дестени хейлах геже гьатнай.
Ада хейлах авуна ч1улав хиял,
Куьз к1андач больпевикар халкъдиз лугьуз
И сефилар куьз физва абурун винел
Лугьуз, авамвиз пис лянетар гуз.
Ам гьа сятда гьавурдик акатна,
Больпевикри тан тийирди истисмар.
К1ант1а хуьре, к1ант1а вичиз шегьерда
Кук1вардайди алатай чиркин йикьар.

XXI

Адаз Бакуда амаз ван хъанвай —
Большепевикри къачурлахъди гьукумат,
КукIварда къайдаяр куьгънедай амай,
Терг ийида истисмарни зулумат.
Девлетлуйринни фекъийрин пехъивал
Акурлахъди, хтана адан рикIел.
И пехъивал акурлахъди чин-чинал,
Гъавурда гъатна ам вири и гъал.
Атлу-Хандин Алини абурал физвай,
МискIиндин вилик акъвазнавай Гуьлназ,
Магъамада фадлай гуьзлемишзавай,
Амма Гуьлназ гила ақунай адаз.

XXII

— Ваъ,— фикир авуна ада.— ИкI жедач.
Жувни гъа ибурухъ галаз фена кIанда,
ИкI хабарсуз ацукъна виже къведач,
Фена герек чкадал хвена кIанда.
Гъич тахъайтIа чирда вуч агъвалат я,
Герек хъайитIа, халкъ гъавурдик кутада.
Большепевикар хъайитIа, куьмек гуда за,
Лазим чкадал за абурун пад къада.
Рагъ хейлах хкаж хъанвай цавун къулаз,
Отряд экъечIна хуьрйай гъатна рекъе,
Вилик шаддиз далдам-зурнейрни кваз,
«Лаиллагъ» зикир аваз виридан сиве.

XXIII

Дестеяр меркез Къасумхуьрел кIватIна,
Ина авай шумуд са агъзур инсан,
Къилел Текъияддин, Гъамид акъвазна,
Акълалдарна хуьрел речъ рахадай ван.
Экуьнахъди ахъа жезмаз тIимил югъ,
Дестеяр калун рекъерай гъуз фена,
Циф авайди хъиз къилелай алатиз руг,
Большевикрал гъазаватдиз вегъена.
Яргъай къведай зурнейрин шуькIуь ванер,
Дуп-дуп ийиз къазунзавай далдамар.
Акъвазвай яргъай руг акъатиз чуьллер,
Руквади басмишиз къацу багълар.

XXIV

Авам халкъдиз чидач, гъинз чеб физватIа,
Чидач, гъина аватIа большевикар,
Абуруз лугъур гъанжах са гаф авайтIа,
Гъамни тир болыневикрин гуьрчег гафар.
Агакъна дестеяр Мамрачрин хуьруьз,
Ина абур акъвазна хейлах вахтар,
Къилеллайбур гъахъна Юсуфан кIвализ,
Хъваз помещик Гъазанферрин чехирар.
Халкъ къатканвай чIурарал цин къерехрив,
Са паяр чкIанвай чуьхуьз къубуйриз,
Са паяри ихтилатариз чпив,

Килигдай цава кузвай ракъиниз.

XXV

Садбур десте-десте хъана рахадай,
Чеб гъиниз ва гъи вахтунда тухудатIа.
Са паяри пара-пара дамахдай
Чпи болыпевикриз гъикI румар гудатIа.
Са паяр кьил чиле туна илихдай,
Абуруз иникай авачир муьгътежвал,
Ацукъайла вилерикай **кирихдай**
Чпин гъвечIи аялар ва кесиb кIвал.
Помещикри ва дестейрин чинари
КIвале ацукъна кефинив хъвазвай,
Мамрачрин мулкар вахчуз жедатIа гъикI
Лугъуз, гизлидаказ Къафлан рахазвай...

XXVI

Ина халкъдай садра акъатна гъарай,
Помещик Къафлан я лугъуз большевик.
Атана алтIушна халкъ гъар патахъай,
Къуна кIвалер, гъарагъиз: —
Абур рекъикъ! Ам къапуяр агална акъвазна
Вичихъ са хейлах юлдашарни галаз.
Вирида мукъаятвал чпив къуна,
Гъилера винтовка тфенгар аваз.
Халкъар къапуяр ахъайиз алахъна.
Анхъай акъатна кIеви гъараяр:
— Большевикар къвезва агъа никIерихъай,
Гъужумдиз гъазур хъухъ, тадия, халкъар!

XXVII

Агъангъе лугъуз къалурна никIера,
Гъанра кIвалахзавай кесиb чувудар.
Халкъар тфенг, гапур къуна гъилера,
Гъа патахъди авуна абуру алчудар.
Ибур тепилмиш хъанваз акурла,
Чувудри башламишна катиз,
Чуьнуьх жез, акахъиз церик къубуйра,
Вирибуру метIер гатаз гъарайиз.
Фена гъалтна къубуйравай кесибрал,
Яна тфенграл, гапуррал кукIварна,
Яру хъана къубуйравай цин винел
ЯхцIур фекъирдин иви акъалдарна.

XXVIII

Пачагъдин гъукуматди зулум авур,
Дуьньядал са югъни инсафвал тагай,
Къекъверагвиле туна авур чукур,
Дуьньяда са къадай чка тачагъай
Зегъметчи лезгийрихъ галаз дуствиле,

Стхавиле санал дуланмиш хъайи,
Пачагъдин зулумра ва мичливиле
Санай санз чукуриз дарда кьил хвейи
Зегъметчи чувудрал авуна гъужум,
Абур яна, къена, кьирмиш авуна,
Помещик Къафлан патал авуна зулум,
Шумуд цлуд фекъир чувудар туклуна.

XXIX

Абурун несилни амуьк тавун патал
Цлаяр яна кана, чукурна клвалер,
Паб, аял гъана са беябурчи къал,
Яна къена, цлудрал авуна хирер.
Югъ-йиф зегъметдал алахъна ргазвай
Зегъметчи чувудрин гъвечи къазмаяр,
Инсаф тавуна са гъвел, вагъшивилел
Кана акъвазарна сефил харапаяр.
Виш сара санал дуланмишвал гъалай
Зегъметчийрив чпив чеб рекъиз туна,
Помещик Къафлана, халкъдиз зулумаь,
Ивиар пучунал вичиз бахтар къуна.

XXX

Къафлан вичин къучияр гуьгъуьналлаз
Балкланрал акъахна, экъечлна катна.
Халкъ гъавурда гъатна чпин тлуб
Къафланан сиясат гъавурда гъатна.
Ада и кар авурди сиясатдал
Вичиз вахчун патал чувудрин никлер,
Вичи гъакимвал ийирвал чилерал,
Атлуз турди кесиб чувудрин кьилер.
Халкъдин арада гъатна пис къалмакъал,
Гзафбуруз и мурдарвал чир хъана,
Са гзафбур элкъвена къулухъ, хуьрел,
Къулухъ вил яз, катиз, катиз хтана.

XXXI

Магъамада рикел хкида гилани
Са сеферда гуьлледиз ягъай пуд фяле,
Ибур болыпевикар я лугъуз, халкъди
Гуьлле гайи Мамрачрин клунтун клане.
Магъамадаз халкъ гъавурда тваз кландай,
Амма гъич мумкин тушир са гаф лугъун.
И халкъари лап регъятвилел ядай,
Бес тир болыпевикрикай са гаф рахун.
Ада чирхчиррилай башламишна,
Са гзаф халкъар кутуна гъавурдик,
Чинеба кесиб халкъариз лагъана,
Вуж ятла чпин душман большевик.

XXXII

Суьрсетсуз шумуд къуз амуькай гишин

Халкъари башламишна гъарнихъ чк1из,
Гзафбуру к1вач-къил авуна чпин,
Гъазур хъана катна хуъруъз хъфиз.
Са паяри гъужумна ветегайрал,
Яна, кук1варна, тарашна хтана,
Са бязибуру яна къуънуъз хучаррал
Тарашна, чпиз зат1ар гваз хтана.
Гъадлай къулухъди акъат хъана туърквер,
Эцигна виринра чпин низамар,
Эвелдай шад, гъавурдик квачир эллер,
Амма эхирдай тунай пара зупаяр,
Авачир абурухъ са инсанвал, регъим,
Хуъдай абуру гъанжах девлетлуйрин пад.
Кесиб гъисабдай абуру тушиз итим,
Адан далудал сердай даим зунад.
«Ма ваз туърквер,— фикирна кесиб халкъди,
Фена гваз хтана чаз девлетлуйри.
Хуън патал помещик, девлетлу, фекъи,
Гъана зулум эцигнава къилел чи».

XXXIII

Садра ихтилатда Магъамада вичи,-
Суварин вилик квай югъ язвай хуъре,
Деникинал вегъин Аллагъвердиди
Гъатна вири хуъруън халкъарин сиве.
Къасумхуърел башламиш хъана дяве,
Табасаранрив ац1ана вац1ун къерер.
Вирибуру яракъар къуна гъиле,
Акълдарна дерейрал тфенгрин ванер.
И хабарди къуна магълдин хуърер,
Гъатна Аллагъвердидиз куъмек к1ват1из,
Гапурар, тфенгар, цуъруъгъуъл, къуъквер
Яна къуънел гъар хуърйя десте физ.

XXXIV

Деникиндин солдатри гузвай гуълле,
Акълтна гъавайрал пулеметдин ван.
Ван къведачир маса сес Къасумхуърел,
Жедачир рахунин ван садаз садан.
Къвед-пуд юкъуз тухвана инал дяве.
Эхир къве виш солдат абуру къирмишна.
Эгеч1на гъилераваз яргъи хъеме,
Душманрин иви гъанал экъична.
Ахпа вегъена абуру Дербентдал
Садра рекъйя элкъвена къулухъ катна,
Агъадихъай акъатай тфенгрин ванцел
Деникинар къвезва лугъуз ван гъатна.

XXXV

Аран хуърер, гъвеч1и-ч1ехи, паб, аял,
Башламишна дагъдин хуърериз катиз,
Чпин куъч-кумаяр авуна к1ват1ал,
Папар, аялар гваз рекъера шехъиз.
Мад хъивегъна халкъари Дербентд винел,

Жалгъан дагъда авуна абуру дяве,
Парахудар акъвазна гъуьлуьн винел,
Хар хъиз къурзавай иниз тупун гуьлле.
Инал дяве фена хейлахди яргъал,
Хуьрерай кIватIиз къушундиз куьмекар,
Недай суьрсет гъиз абуруз арабадал,
КIватIиз якни махурка ва чрай фар.

XXXVI

Кефердихъай вегъейла большевикри,
ЧкIана гъарнихъ катна Деникинар.
Лезгийрини гъужумна шегъердалди,
Къачуна шегъердиз гъахъна отрядар.
И сеферда хуьруьз элкъуьн тавуна,
Дербент шегъерда амукъна Магъамад,
Ахпа гуьгъуьллу яру аскервиле,
И арайра алатна йисар къуд-вад.
Аскервиляй ахъаяйдалай къулухъ
Ам хъана ракъун рекъин ахранвиле.
Алакъа хъанач хуьруьхъ гъадлай инихъ,
Амма гзаф дегишвал хъанай хуьре...

XXXVII

Хуьрера тешкил авунвай Советар,
Къвез-къвез анрай девлетлуяр чукурна.
Гъукуматдин идарайриз кесибар:
Фяле, батрак, юкъван лежбер — чIугуна.
Хуьре хъана парт, комсомол ячейка,
Ахъа авуна хъсан, цIийи мэктеб,
Делегатар хкъяна папарикай,
Башламишна халкъдиз гуз илим, эдеб.
Ахъа авуна шумуд духтурхана,
Башламишна кесибриз дарманариз,
Хуьре батракрин комитет тешкилна,
Кулаквив зулумиз тутаз батракриз.

XXXVIII

Ачухна хуьре кооперативдин туьквен,
Халкъ хкудна спекулянтдин пацукай,
КукIварна фекъидинни сикIрен тIеквен,
Дяве хци жез эгечIна гъар йикъа.
Къурбанни тир хуьруьн Советдин член,
Ам йисуз председателни хъанай,
Гъа йисуз ам цаз хътин къаратикен,
Атлу-Хандин рикIиз писдаказ къанай.
Батракрин собраниедал Атлу-Хандин
Сес атIурла, Къурбана хвеначир пад.
Гъа идакди хъана гъакI кве рикIин,
Атлу-Хан хъилелди жезвай пад-пад.

XXXIX

Гъа инлай къитIиян къана араяр,
Атлу-Ханни Къурбан хъана гъакI чара.

Алиди авуна пара хиялар,
Амма жагъанач къисасдин са чара.
Са къуз няниз кI вале гъат хъана рахун,
Гуълназ мад фена лугъуз бубад кI вализ
Атлу-Ханди финиф къадагъа авун
Тапшурмишна гъезебдалди Алидиз.
Гуълназ и кар хъана пара такI ан,
Гъар жуъре рангариз аватна адан чин,
Ухът алахъна адалай залан-залан,
Къужахда къуна гъвечI и аял вичин.

XL

Алиди авунатI ани пара къалар,
Амма бубадин кI вализ фидай Гуълназ.
Адаз мумкин тушир лап авун гадар
Вичин къуъзуъ дидени буба яргъаз.
Эхир са къуз хъана еке къалмакъал,
Гуълназ илигна лашунал гатана,
КъецI ил гапура эцигна туътуънал,
ТукI ун тавуна са живи алатна.
Гатана вили хъана михъиз жендек,
Гуълназ са шумуд къуз месе къатхъана.
Кадарна, гъич садани тагуз куъмек,
Ам лап рекъидай гъалдал атана.

XLI

И кардикай хъана Къурбаназ хабар,
Ада арза гана хуъруън Советдиз.
Советдин председатель Абдул-Жабар
Атана акъатна Алидин кI вализ.
Ахтармишна, килигна агъвалатдиз,
Председателди кхъиз туна акт.
Кар атана вугудайлахъди суддиз,
Тухумрин минет-суънетдал туна мад.
И карди мад пехъи авуна Али,
Ада са къуз рекъе хтуна Гуълназ,
Вахкана вичи гъайи кI ус пек-лекни,
Лагъана ахлад, герек амач вун заз.

XLII

Гуълназан вилерай иви атана,
ЯтI ави, ада вичин намус квадарнач.
Хъфидайла аял аваз къужахда,
Аялни къакъудна, адав вахканач.
Гзаф вахтара ам дердинай шедай,
Диде алахъдай ам машгъул ийиз,
Аял акун патал къуншийрал къведай,
СакI ана ам рикI елай фин тийиз.
Минетриз къуншид рушав гъиз тадай,
Мам гудай, адан чин, къил михъи ийидай,
Чими уъруъшривди къужахда къадай,
Адаз гъар жуъре макъамар ийидай.

XLIII

— Къайгъу туш,— лагъана Къурбана,—чан руш,
Вири и крар фич гъавайда, белки,
Белки, чи вилин накъварни тефин буш,
Чун хътинбуруз хъсан тарс хъурай ими.
Къурбанан к1валени пис дарвал авай.
Азиятдик дуланмиш жезвай хизан,
Гуълназаз идакай хажалат жедай,
Къурбаназ вич хуьнуьх тирвиляй залан.
Ада къиметдихъ чарабуруз к1валахдай,
Вичин артух парталар гудай маса.
Пакамлай нянал к1валахдал алахъдай,
Юкъуз недайди къазанмишдай йикъа.

XLIV

И вахтара ахъайна хуьре мектеб,
Гуълназакай хъана гъана сторож.
Куьгънедаз гана ада лянетни себ,
Чирна ада, халкъдин душман яга вуж.
Хейлах вахтара авуна ада к1валах.
Регъятарна вичи дуланажагъвал.
Ахъайна вилер, килигна гъар патахъ,
Шадар хъувуна т1имил Къурбанан к1вал.
Фирдавай йикъар ачух хъана Гуълназ,
Какахънай ам жемятдин к1валахдик,
Делегаткайрин собранийриз рехъ къалаз,
Гагъ член яз иштиракиз советдик.

XLV

Атлу-Ханриз и крар акурлахъди,
Гуълназ душмандилай гзаф так1андай.
Жемятдин к1валахда вил акъурлахъди,
Къуна бугъмишна ам рекъиз к1андай,
Абуру акъуддай хуьре гъар жуьре ванер,
Гуълназакай ийидай бул-бул фитне,
Халкъд арада твадай нагъакъан сесер,
Ам вугудай гада-гуьдуьдин сиве.
Гзаф вахтара гъалдариз аялар,
Куьчейра Гуълназан гуьгъуьна твадай.
Куьчейра сеперар гуз, из гъарагъар,
Гзаф ахлакъсуз гафар рахадай.

XLVI

Вири и крари ам кухурдачир,
Аксина, артухдай адан активвал.
Гъар са карда гъвел инсаф ийидачир,
Гъужумдай ада кесибрин душманрал.
Алидиз к1андай ам са гъал пуч авун,
Ам къекъведай даим Гуълназан геле,
Маса кулакарни туна хъиз къиле.
Амма и гъал фенач са гзаф яргъал,
Жемятриз и кардикай хъана хабар.
Алидивайни бегъемриз хъанач хиял,
Фад авадар хъувуна вичин япар.

XL VII

Хуьруьн шартлар квердавай хана четин,
Хци хана хуре синифдин дяве.
Кулакдив, фекьидив вахканач мумкин,
Ишлемишна серенжемар гяр жуьре.
Абур эгечлна хциз манийвал гуз,
Кьурхуяр гуз, гьелегь кьаз коммунистриз,
Авам кесибарни эсердик кьачуз,
Гьукуматдин кьанунрал амал тийиз,
Бязи чкайра ачух дяве ийиз.
Зайиф хьтин коммунистриз гуз тади,
Бязи чкайра яз, активар рекьиз,
Авадриз гзаф юлдашрин иви.

XLVIII

Ихьтин четин шартларин са макьамда
Гуьлназ гьамиша собранийриз кьведай.
Ада даим хуре партячейкада
Ижтима кваллахар тухуз жедай.
Фена йикьар, фена мад хуьуьтер, гатар,
Гуьлназакай партиядин член хана,
Кадарна вичин куьгьне лук тир йикьар,
Тамамвилел жемьтдин кардал атана.
Хуьруьн кьене вири кесиб халкьариз
Гуьлназ гьурметлу тир, ам пара кландай.
Ихьтин гьалар ван хайила япариз,
Пад-пад жез пад акьатдай Атлу-Хандай.

XLIX

Рахуналди кьиле фич хайи кьван крар,
Дагьларин арадавай гьа гьвечли хуре
Хьайи кьван дегишвилер, цлийи гьалар
Клан хуналди амукьни ийич кьиле.
Амма халкьариз акуна гьакьикьат,
Вуж дуст ятла, вуж ятла вичин душман.
Эляна, эцигна намус ва гьейрат,
Винелай кулакрин кьармахар залан.
Дяве квердавай хана мадни хци,
Кьачуз йикьан-йикьа цлийи шикилар.
Агьадихь рахан хьийида чун мадни,
Са тлимил ял ягьин чна, юлдашар.

ИРИД ЛУГЬУР КЬИЛ

I

Хуре дегишвилер ханайтлани,
Куьгьнедаз гьеле клеви диб амазмай.
Кулакрин кьармах дибдай ханайтлани,
Кесибар гьабурухь муьгьтеж яз амазмай,
Чилер, малар амазмай гьабурун гьиле,
Мисклиндал азан язамай фекьиди,

Батрак амай гъеле кулакдин гъиле,
Гъабурун эсердик кумай кесибар хейлин,
Советрани амазмай абурун тумар,
Абуру кулак гъакI чуьнуьхарна хуьдай.
Адав гъеле тунвай хейлах ихтияр,
Вирида абуруз игътирам ийидай.

II

Кесибдин гъиле авачир я мал, чил,
Абур хуьре дарда амай вилик хъиз.
Аламазмай винелни кесибвилини чил,
Дуланмиш жезвай пата-къерехдиз физ.
Гъукумат авайтIани кесибд гъиле,
Майишат вилик хъиз гумай кулакдив,
Кесиб гъатайла гъвечIи муьгътежвиле,
Минет ийиз къведай кулакдин кылив.
Партячейкани тушир хъсан мягкъем,
Адак квай кулакар хуьдай членар.
Кулак жезвай идакди мадни уьткъем
Къуьлуьв ацIай гатIариз гуз теменар.

III

Ихътин гзаф четин шартIарин къене
Ячейкадин вилик къвазна месэла:
Герек, колхоз тешкилин чпин хуьре,
Идал кесиб хкудин дарвиликай.
Районда гъеле са гзаф чкайра
Тешкил авунни авунвай колхозар.
Ячейкадиз райондайни атана
И кардин патахъай гзаф буйругъар.
Ячейкадин комсомол, Совет галаз
И месэладай хъана къве собрани.
ЭкъечIиз са-сад ашкъидалди рахаз,
Вич гъахъда лугъурди хъаначир садни.

IV

Жемятдин собранияр эвер гана,
Гъанра эцигна абуру месэла,
Жемятри илихна ябни тагана,
ЭкъечIна гъарма сад санихъ чкIана.
Ячейкадиз и гъал хъана лап туькъуьл,
Ада вичин собранидал эхцигна.
ТакIанбурал илисун лазим я къуьл
Лугъуз, ширин ихтилатрал илигна.
«Колхоздиз физ такIан,— лагъана сада,—
Кесиб язва чи гъукуматдин душман.
Ам чуькъвена кIанда гъар са карда,
Гужал къайгъу авуна кIанда адан.»

V

Кулакдикай луькIуьндай хъанач са кас,
Садбуру лагъана авач кулакар.
Бязибуру регъим туна рикIе са къас,

Абурун винел пад авуна сувагъар.
«Кулак» лугъур гаф хъана кьуру лозунг,
Абуру адет яз и гаф ишлемишдай.
Кесибри ч1угвазвай дявени абурув,
Абур кулакар туш лугъуз эзмишдай.
Чуькьведай гъавурдик квачир кесибар,
Амма кулакар ахъайдай азад яз.
Ик1 жувахъ к1ват1 тавуни кесиб халкъар
Ч1урдай ячейкадин к1валах вилик кваз.

VI

Кулакди иникай къачудай хийир,
Ада к1аникай твадай хуьре фитне,
Лугъуз: «Варки колхоздиз физ к1ан жемир,
И замана амукьдач дуьньядин къене.
Колхоз хъайила, чи дин акъатда гъилий,
Вирибурукай ийида чакай урус.
Папар уртада, пай ийида са к1валяй,
Колхоз хъунухъ мусурманриз туш турус,
Квехъ тадач абуру гъич жуван веледни,
К1ват1 хъувуна гъукуматдиз вахкуда.
Варки гат1униз к1ан жемир куьн садни,
Сад тир аллагъди квез балаяр гуда».

VII

— Колхоз хъсан тирла,— лугъудай фекъиди,—
Вучиз аниз чеб коммунистар фидач?
Вучиз бес кьерехда акъвазда вири,
Вучиз чпин шейэр санал вегъидач?
Гат1унмир куьн, анихъ авайд туш эхир,
Абур фидай крар туш гзаф яргъал,
Ак1 рекъяй акъатна куьн кафир жемир,
Сад аллагъ гъазабламишармир жувал.
Къуръандин аятда кхъенва, хваяр,
Мукъвал хъайила дуьньядин эхир жез,
Душман алахъдалда ийиз хкадар
Мусурманвал, тухуз халкъ чпин гелез.

VIII

Са к1вале кьве стха туьк1уьн тийирди,—
Лугъуз, мисалар гъидай агъсакъалри,—
Хуьр колхозда дуланмиш жедайди яни,
Вучиз фагъумдач и крар халкъари...
Ячейкади мад эверна собрани,
Жемятриз колхоздикай ихтилатна.
Колхозралди тергда чна кулакарни,—
Лагъана, секретардай гаф акъатна.
Амма чидачир, вуж ят1а кулакар,
Шаклу жедай кулак, гъам урта лежбер.
Гъа инал ч1ур жедай ячейкадин кар,
Абурун гъавурда гъатдачир эллер...

IX

Гъа ик1 конкрет кулак авачиз,
Какадарна кесибарни кулакар.
Кесибриз дустни душман тийижиз,
Хуьдай абуру душмандин чиркин лувар.
Гъа инлай кесибни уртабаб лежбер
Так1ан хъана, ячейкади къадай гъугъ.
Кулак лугъуз ат1удай абурун сесер,
Кутадай абурук гъак1 къати гъугъ.
Ячейкада авай хейлах юлдашар,
Абуру даим намусдалди к1валахдай,
Туйк1уьр авун патал хуьре халис кар,
Лап рик1ивай къастуналди алахъдай.
Секретарди абурухъ галаз даим санал
Меслятар ийиз чараяр жагъурдай.
Амма бязибуру вегъез туйгъмет абурал,
Абурун винел гъамиша фитне къурдай.

Х

Районди т1алабайла ячейкадивай
Хуьре авай кулакар гъисабда къун,
Секретарди гъамлу яз къил юзурдай,
Алакъ тийиз сак1ани абур жагъурун.
— Кулак,— лугъудай бязибуру,— ина авач,
Кулак еке помещикар жедайди я.
Агъзуррал хипер-малар садаври гвач,
Пуд батрак гвачиз кулак гъик1 жедайди я.
Де иналлай чи къунши куьруь Ярмет,
Кулак гъисабиз жедани къван ими.
Вичин гуж акакъдач, гун патал куьмек
Са-къве йис я батрак къуна к1валел зи.
Девлетлуяр гъаналлай Растам, Хидир —
Абурни гъа Ярмет хътинбур язва.
Атлу-Хан, Али-Верди, мад гъа Тагъир,
Дугъри я, са гъал «дуланмиш» жез ава.
Ибурулай гъейри, вуж ава хуьре мад,
Гъаналлай, лугъун чна, къуьзуь фекъи,
Гъамни я халкъди хуьззай гъак1ан сад,
Лежбер гва вич хъуниз килигна къуьзуь.
Гъанжах чаз против хътин итимрин
Сесер чна фадлай инихъ ат1анва.
Хуьре тухур кампанийрин, крарин
Клеви тапшуругъарни абуруз ганва...
Кулакрин ячейкада авай тумари
И саягъ квадардай ячейкадин къил.
Авай гъал лагъайла бязи юлдашри,
Абур т1ушундай, ахъайиз тадачир вил.

ХI

Кулак ацукънавай къвалахъ Советда,
Ам чуьнуьх хъана ячейкадани авай,
Хейлах актив абурун гъилик акатна,
Гъабур хуьз, гъабурун эсердик квай.
Ада тухузвай къатидаказ к1валах,
Къачузвай куьгъне адетрикай хийир,
Ялдай вири чарайралди гъар патахъ

Чарайралди халкъар вичин патаз гъир.
Тухум-таравал ийидай лап гужлу,
Гъарда вичин тухум чӀугвадай вичел.
Кулак вичин тухумдиз яна далу,
Акъваздай мягкъемвилел адан къилел.

XII

Гзафбуру хуьруьн зайифвиликай
Секиндаказ чпиз хийир къачудай,
ТукӀуна, гана пучдай мал-къара,
Чпин агентризни паяр гудай.
Ида абур ячейкада, Советда
Гъар са лазим хъайи вядеда хуьдай.
Нагагъ сад абурун аксина рахайтӀа,
КӀаникай гъам тӀушунна чандал гъидай.
Хуьруьн идарайра авачир тенкъид,
Сада сад хуьн, абурун кӀвалахдин усул.
Низ гаф авай и крариз тир айид,
Гъинавайди тир ина са кесиб, юхсул.

XIII

Гъа икӀ ячейкадихъай кхунна халкъар,
Хъанач абур вичин мукъварив кӀватӀиз,
ГъакӀ азад ахъа авуна кулакар
Гъавурдик квачир кесибрин арадиз.
Абуру халкъдин арада мягкъемдаказ
Чпиз къуна далу агалддай чка,
Тухун патал кесиб халкъ чпин патаз
Гужлу кӀвалах тухвана йикъан-йикъа.
Кулакди, фекъиди ва алверчиди
Гъавурда туна халкъ, авуна пайгар,
Гъар сана тухвана гъакӀ агитация,
Чпив къуна хуьре итимар, папар.

XIV

Гуьлназан ихтилат рикӀел алама,
Делегаткайрин собрание хъайила кӀватӀ,
Папарин чӀехи пай аниз татана,
Атайбурни экъечӀна хъийидай кат.
Абур вири гъакӀ къана рахадай,
Са квел ятӀани нарази тир абур,
Ачухдаказ абурун чинай аквадай,
Сивик жедай даим нарази мурмур.
Эхир вахтара адавай сакӀани
Абур соранийриз хкиз хъаначир.
Гъар са кӀвализ физ эвер гайилани,
Са пабни собранийриз хтаначир.

XV

Адаз ванер жедай гъакӀ мукъвал-мукъвал,
Девлетлуйри акъудун абур рекъай.
Гагъ ацӀана къуншидал Растаман кӀвал,
Девлетлуйр кӀватӀ жез гъана рахадай.

Рекъе-хулени адаз ванер къведай,
Ярмета айибарна лугъуз папар.
Чаз герек туш илимни анай жедай
Лугъуз, к1елрай чпин мектебар, курсар.
Гуьлназавай лугъуз жедачир ачух,
Ячейкада авай абурун итимар,
Ада гъавурда твадай гъак1 къаришугъ
Чинеба хъиз ячейкадин секретаръ.
Амма сак1ани жедачир абурувай
Манийвал гуз ячейкада бязибуруз.
Абуруз вучин чна лугъуз рахадай,
Абурукай тежез сак1ани чеб михъи.

XVI

Гатфарин сифте йикъар тир алахъай,
Жими хъана ц1развай къалин живер.
Яваш-яваш ч1улав жезвай гъар патахъай,
Ачух жезвай тум цанвай пурпу ник1ер.
Гуьне пата рагъ ацалтдай т1улара
Ахъайнавай сифтедин хъипи цуьквер.
Чин ч1уру яз къаткай къайи дагълара
Амачир вилик хътин ч1улав цифер.
Рагъул хъана мурк къилеллаз авахъдай
Дагъларин гуьт1уь чухуррай дар к1амар.
Ял акъатиз чиле авай пешерай,
Мад ц1ийиз чандал хквезвай тамар.

XVII

И къара хуьруьн халкъар кефияр шад,
К1ват1ал жедай рагъ алцифай к1анера.
Ийиз гъар са дердидикай ихтилат,
Ачух шадвал авай гъардан вилера.
Рахадай гатфариз цадай цанрикай,
Гуьзлемишдай тадиз живер алатун,
Шут1ум хъана са т1имил къван къежеркай,
Мекъивал хкатна, гъава чими хъун.
Колхоздин месэлани гъак1 тадачир,
К1анера илисна рахадай халкъар.
Бязибуру артух къайгъу къадачир,
Бязибуру хъилелди вегъидай япар.

XVIII

«Районда жезва къиляй-къил колхозар,
Кулакар синиф хътин терг ийизва»,—
Лугъуз, агакьна ячейкадиз хабар.
Ам лепе гуз инихъ-анихъ алгъизва.
Вири чкайра хъанвалда колхозар,
Чи хуьр галамазма виридалай къулухъ,
Гъик1 к1ант1ани к1ват1ална чи къуватар
Ялна к1анда чи хуьруьнбурни гъанихъ»
Лугъуз, гъат хъана рахун ячейкада,
Т1ак1андан вилик эцигна хъсан зур,
Гужуналдини гъаник кутуна к1анда,—

Лугъуз, авуна абуру пара къургъур.

XIX

И хабар агакьна тадиз кулакрихъ,
Рахана, чпин арада меслятна,
Кулак, фекъи чкIана инихъ-анихъ,
Тадидаказ халкъдин кIвалера гьатна.
Хабар авай масанрикайни абуруз,
Чидай гьанра кулакри къазвай тедбир,
Гьар са куьлуьдазни дикъетдалд яб гуз,
Гьи гьалда аватIа чидай абуруз хуър.
Ингье абуру гьасятда куьтягьна кар,
Абуру хуър михьиз чпин гьиле къуна.
Ацукьна кIвале кIеви авуна ракIар,
Вири вичинбур гьавурдик кутуна.

XX

Пакаман вахт тир им са рагъ авай.
Хуър ракъинин нурдик къатканвай секин.
Инлай-анлай гурмагърай гум акъатдай,
Бугъ алахьиз къуразвай куьчедин чин.
Мал-къара акъудна рагъ квай кIанериз,
Залан-залан гирнагъ ийиз рагъ гудай,
Къаварилай къаварал хкадариз физ,
Къакъра ягъиз вечре, нуькIре лув гудай,
Садлагьана ясавулди гьарайна,
Жемятриз кIватI хьуниз гана эвер.
Хуьре адаз инлай-анлай зил къуна,
Акъвазиз-акъвазиз элуькъна кицIер.

XXI

Дар ккIарай заландиз вегъез камар,
КIватIал хьана жемятар еке кимел.
Гьич тахъай къван гзаф атанвай папар,
КIватI хьанай гъвечIи-чIехи ва руш, аял.
Садбур ацукьна кIанера чукъванрал,
Садбур элкъвена акъвазна кIвачерал,
Паб-аял экъечIна къакъан къаварал,
Элкъвена ацукьна къавун чIерейрал.
Ячейкадин актив галаз секретарь
Ацукьнавай халкъдин къерехдив, патав.
КIватIал хьана вири хуьре авай халкъар,
Цекверив хьиз ацIанвай куьчяр, къав.

XXII

Советдин председатель экъечIна,
КIватI хьанавай халкъдихъ галаз рахана.
Рахунин лап эвелдилай эгечIна
Колхозрихъ авай хийирар лагьана:
— Колхоз хьайила, куь гьалар жеда хьсан,
Куьн гила хьиз амукьдач кесибвиле.
Куьмекдиз муьгътеж амукьдач масадан,
Я чил, мал авачиз саданни гьиле.

Адлай кьулухъ ячейкадин секретарь
Вилик экъечІна кІватІ хъанвай межлисдин,
Рахана юзуриз-юзуриз гъутар,
Яру хъана кьурай, яхун, шуькІуь чин.

XXIII

— Жемятар! — лагъана ада туьнтвилел,—
Чун кьулухъ галама амай хуьрерилай.
Хъуьредайвал ийимир масадбур квел,
(Бугъ алахъна адан кьизмиш вилерлай).
Кьилди кІвалах авунал руфун тух жеч,
Колхоз хъайила, куьн дарвилай акъатда.
Кьилди кьвазна куь крар виликди кьвеч,
Куьн мадни гзаф дарвилера гъатда.
Ша чна колхоз тешкилин, юлдашар!
Къурмиш ийин чна цІийи майишат,
Чара авуна жувакай кулакар...
Мад за вуч лугъун, куьн гъавурда гъат.

XXIV

Рахана мад активдикай кьвед-пуд кас.
Халкъди чпи чпе эцяна гъилер.
Эхир явашдаказ рахана Гуьлназ,
Халкъди гуьндугар хъиз экъисна вилер.
«Вув...в!» — акъатна кьерехравай папарай,
Абур куьлуьз чеб чпивди рахана.
«Ихътинди хъанвайни, кьей вах, адакай?»—
Лугъуз, адал тІуб туькІуьриз кьалана.
Межлисди кьал кваз абуроз яб гузвай,
Бязибур инихъ-анихъди кьекъведай,
Бязибур гьакІ цІай акьуна кузвай,
Бязибур рахшандар ийиз хъуьредай.

XXV

Сифтени-сифте рахана кулак Растам:
Къве стха тежедай,— лагъана ада,—
Жемят санал дуланмиш жеч са макъам.
Чун секин тур, квез вуч кІанзава чавай?
Растаман гуьгъуьнлай акъатна сесер:
Чун секин тур, чаз куь колхоз кІандайд туш!
Гъавайи бизар ийимир куь сивер!
Гъавая рахунарзава куьне буш!
Чаз кІандач!—лугъуз, пехъи хъана папар,
Къарагъна гъарнихъди чкІана межлис, .
Къуьре хъиз хкажна кулакри япар,
Ячейкани Совет хъана гьакІ илис.

XXVI

Гъатна хуьре кьалмакъал, гъарай-эвер,
Колхоз хъана гъар са кІвале ихтилат,
Ахъа хъана синифд душмандин сивер,
Агитация туна авачиз гъаят.
Бязи «чаплабуру» туна хуьре ван:

Колхоздиз тефейла акъудда хуърай.
Идак мадни пехъи хъхъана душман,
Башламишна тергиз мал-мулк гъилевай.
«Гъик1 хъайит1ани,— лагъана абуру халкъдиз,—
Куъ малар-мулкар колхоздиз къакъудда.
Урусар дугурдалда куъ к1валериз,
Куън алай ватандилайни алудда».

XXVII

«Гъик1 хъайит1ани колхоздиз вахчурди я»,—
Лугъуз, гзафбуру цанач зулун тумар.
«Гъик1 хъайит1ани колхоздиз тухурди я»,—
Лугъуз, гзафбуру тергна чпин малар.
Бязибуру ат1ана, тергна багълар,
Бязибуру тук1ваз т1уъна хипер, к1елер,
Бязибуру гана гъилевай балк1ан, хвар,
Гъанжах амукъна са т1имил къван верчер.
Кулакди вич тадиз авуна дегиш,
Авай зат1ар гана, пучна, чуънуъхна,
«Виридахъ галаз» авуна вич вердиш,
Хипен бармак алук1на, суфат чуънуъхна...

XXVIII

Ячейкани Совет гъак1 хъана машгъул
Собранияр, мешверааяр эверунал.
Акунач абуруз хуъревай и гъулгъул,
Акъудиз хъанач зиянчивал винел.
Бязибур гъа ячейкадин къенени
Кар ик1 хъунал пара къадар шад жедай.
Абуруз чидай акъадайди чпени,
Гъак1 хъайила чпи кулакрин пад хуъдай.
Секиндиз ацукъна девлетар к1ват1из,
Чаб яц1у ийизвайбурни квай аник,
Намуслу партийныйризни манийвал ийиз,
Алчудардай ячейка инихъ-анихъ.

XXIX

Няни хъана, акъалтнавай мич1ивал,
Куъчейра амачир инсандин эсер.
Гъак1 лал къуна секин хъанвай хуър-к1вал,
Анжах дак1аррай аквазвай эквер.
Кимел ацукънавай къуд-вад гадаяр,
Мич1ивиле чир жедай абурун къара.
Сиверавай п1ап1русрик акваз ц1аяр,
Рахадай абур яваш-яваш пара.
Михер квай чекмейри тахъ-тахъ ванериз,
Куъчед ат1а къиликай сад хкатна.
Салам гана ацукънавай гадайриз,
Куъчедай виниз хъфена алатна.

XXX

Им тир шегъердай хтанвай Магъамад,

Хъфизвай вичин бубадин к1вализ.
Ам хъфизвай кyuна куьчедин са пад,
Гъар жуьре хиялар къвез галатай кылиз.
Ам шегъердиз фена хъанвай ирид йис,
Хуьруьхъ галаз амачиз гъич алакъа,
Гила теспача хъанвай фикир ийиз,
Гъик1 ят1а лугъуз вичин кyuьзуь буба.
Гъвеч1и стха Агъмед хкведай рик1ел,
Рик1ел хкведай вичин тахай диде.
Савкъват гъанвай гъардаз са кыилел, к1вачел
Алук1дайди. Ац1урна вичин гъебе...

XXXI

Хъфена агакъна ам къапудихъ,
Гъаятар гъак1 баябан яз ахъа тир.
Хъфейлани к1валин куьгъне рак1арихъ,
К1валерай са зкв къванни акуначир.
Гъил эцягъайлахъди ада рак1ара,
Лархъ авуна ярх хъана к1валин кyuлал.
Гъак1 къана акъваз хъана ам пара,
К1валяй садан сес акъат хъанач винел.
Вагъ, им вуч я! — фикирна ада вичиз.
Ибур куьч хъанат1а са маса к1вализ?
Фена жал мад гъич элкъвен тийир к1вализ? —
Лугъуз, т1ар хъана Магъамадан рик1из.

XXXII

Ам кyuлухъ элкъвена хтана кимел,
Гадайриз мад тикрар салам хгана.
Гадаяр тадиз акъалт хъана к1вачел,
Са-сада гъил къаз хвашкалди лагъана.
Хабарар кyuрла чир хъана Магъамад,
Шадвилел гадайри ам диндирмишна;
Хвашкалди лагъана ц1ийидаказ мад,
Ам пара гyuьрметдалди саймишна:
— Чна вун гъич амач жеди лугъузвай,
Вун гyинавай хквен тийиз гъич хуьруьз?
Я са чар къванни хъанач на рахкурай,
Ажеб хъана акъат хъувурди иниз...

XXXIII

-Зи буба гyинава? — лагъана, ада
Гадайривай кyuна явашдиз хабар.
-Буба, валлагъ, фадлай рагъметдиз фена,—
Лагъана, сессуз акъвазна гадаяр.
-Къена!? — дерин уфт алахъна адалай.
— Бес Агъмедни диде гъик1 хъанва?
Агъмед а куь халудин к1вале ава,
Дидени Абду-Регъимак гyuьлуьк ква.
Вун сагърай, Магъамад! — лагъана абуру.
Вахт хъайила, чун вири рекъида.
К1валева исятда Агъмедни халу,
Къарагъ, чунни гила гъанал хъфида...

XXXIV

Пакад кьуз ам атана ячейкадиз,
Хейлах секретардихъ галаз рахана,
Къачуз туна вич абурун гьисабдиз,
Хуьруьн агьвалатар-затлар жузуна.
— Хуьр хьсан я,— лагьана секретарди,—
Гьанжах исятда ава пара кIвалах.
Колхоз тежез зегъле ракьурзава халкъди,
Йиф-югъ гьа кардал хьанва чун алахъ.
Жуьмяд кьуз жедайвал я чи собрани,
Анал чна мад эцигда месэла.
Собраниедиз татана тамир вунни,
Са гьал туклуьр жедатла аквада чна.

XXXV

Магьамад хтана бубадин кIвализ,
Гьамлувилел гьар са патахъ килигна,
Къеженвай яд атана кIвалин чилиз,
Ада кIвачер кьерехривай эцигна.
Бязи чкайрилай аватнавай къав,
Уькуьс хьана къавукай кIарасд кьилер,
Теквенрай аквазвай вили цав,
КIвалин кьулал аватна ракьин эквер.
Цларай гьуз атанвай рагьул ятар,
Са чкайрилай сувагьар алатна,
Хкат хьана ктIай кьуларин дакIар,
РакIарни гьакI кукуцIулрай акьатна.

XXXVI

Ам хтана гьамлуз ацукьна кимел,
Фикир михьиз чIулав хияри тухуз.
Атана алтIушна адал хуьруьн эл,
Хвашкалди лугьуз, вирида гьил вугуз.
Ацукьна хьайила инал ихтилатар,
Магьамада лагьана кIвалин гьал абуруз,
Инлай-анлай къарагьна хейлах халкъар,
Хьша, чна арас хьийида лугьуз.
Кьуд-вад касди гьана каца, лапатка,
Башламишна туьклуьр хьийиз къав-ракIар,
Кьуншийрилай атана кьуд-вад папа
Тапракдалди гьана къаварал руквар.

XXXVII

Пакад кьуз мад атана кьвед-пуд папа
КIвалин цлар сувагь авуна, асунна,
Эверна гьана харат устIар Буба,
КIвалик рак-дакIарни кутун хьувуна.
— Гила на мехьер авуртIани жеда,—
Лугьуз, кьуншийрин папари хьуьрерна.
Гадайрини кIвалин юкьвал элкьвена,
ТIумбул ягьиз зарафатдив кьуьлерна.
Магьамада хкана халудин кIваляй
Стха Агьмедни вичихъ авай пек-лек.

Авуна абур кIвалин чилик экIай,
Къачуна вичиз нер-хъвар, чIугвар тенбек,
Даим къацIай къапар хъайи дакIарда
Эцигна харада аваз ктабар.
КIвалин лекъвер авай лацу цлара
Куърсарна регъберрин шикилар, картар.

XXXVIII

Ингъе атана агакьна жуьмяд югъ,
Хуьруьн мектебда кIватI хъана собрани.
Гзафбурун чин чIуру тир къуна гъугъ,
Абурухъ галаз ацукьна Магъамадни.
Бязибуру гъил къаз хвашкалди лагъана,
Садбур адаз кIанивилелди хъуьрена,
Садбур, адан къаш-къабагъ мурк хъиз къана,
Вилер кIаникай килигиз элкъвена.
«Зунни коммунист тушни къван»,—фикирна,
Гъич адаз вилни хкажнач Серкера.
Чин президиум галай патахъ элкъуьрна,
«Вун къван усал туш зун»,— фикирна ада.

XXXIX

Собрани ахъайна бюродин членди,
Секретарди авуна яргъи доклад.
Членар илихна хейлах геренди,
Дикъетдалди докладдихъ акална яб.
Юлдашар! — лагъана ада сабурдал.
Чна эвер гана хейлах межлисар,
Амма са карни атанач арадал,
Арадал аламукъна чаз буш гафар.
Фейи сефердани чун беябурна,
Жемятри туна са къал, гъарай-эвер,
«Ма колхоз!»—лугъуз, чаз гъутар къалурна
Ахъа хъийиз тунач чав мад вилер.

XL

Хуьре са бязибуру,— давамна ада,—
Къатидаказ манийвал гузва чаз.
Гъанал собранида квезни акуна
Сив ахъайна, кIандач лугъуз гъарай тваз.
Чна, герек, юлдашар, ийин тедбир,
Ахътин акси инкъилабчийриз гун жаза.
Бес я чна къачур туьгъметар агъур,
И къара колхоз тешкил ийин чна.
Колхоздиз тефидайла, бес вуч ийида? —
Лагъана, ван акъатна юкъвай садан.
Вучда къван?—чна къведайбур кхъида,—
Лагъана, секретарди хкажна ван.

XLI

Докладдин винел башламишна прени,
ЭкъечIна рахаз башламишна Цими.
«Им гъинай?» — фикир авуна Магъамада.—

Ни къабулнатла ячейкадиз ими?
Им тир адаз чидай девлетлу Цими,
Гъамиша лежбер къуна дуланмиш хъайи,
Рикливай гъазур хъана виликдини
Болыпевикрин винел тепилмиш хъайи.
Мад вил экъурна ада собранида,
Кланера мад ацукънавай гъахътинбур,
Са къерехдивай хъиз квалин а пата
Къвед-пуда ийизвай куьлуьз хъиз мурмур.

XLII

Юлдашар! — лагъана Цимиди кевиз,—
Чна хабар къаз кхьида гъахъдайбур.
Шандакъар ийидайбур акахъ тийиз
Рапуртна ийида чкадиз къалур.
Хъсан кар я,— къул чугуна Рзади,—
Гъадлай гъейри, авач чахъ маса чара,
Чна икъван гагъди авуна кландай,
Геже туна чна и кар нагъакъа.
Са бязибуруз Совет власть лагъайла,—
Тикрарна, чин яру хъана, Хидира.—
Шитзава лап, ачухдиз чин къалайла,
И кар гила ахътинбуруз эхир я.

XLIII

Магъамад тир ячейкада цийиди,
Ам и чкадин гъавурдик квачир.
Иниз килигна яб гана вичини,
Амайбур хъиз экъечина раханачир.
Куьтягъ хъана ячейкадин рахунар,
Башламишна туьклуьр ийиз къарарар,
Ахпа вири клвачел къарагъна халкъар,
Чклана, клвалериз къачуна камар.
Ячейкада амазмай са къуд-вад кас,
Къил хураваз ацукънавай мад са паб.
Магъамад секретард мукъув фена яваш,
Акъвазна ам сад хътин адан къвалав.

XLIV

—Юлдаш секретарь,—лагъана Магъамада,—
Зи книжкадиз эхир вацран гъакъар
Янавач, ам ни къабулда? —
Лагъана, къуна ада явашдиз хабар.
-Юлдаш Къурбановади,— жаваб гана
Секретарди,— гъа папал туьклуьрна тлуб.
«Къурбанова вуж ят!а?» —фикирна ада
(Къариба дуьшуьш хъаначни им хупл).
Къурбанова тамашавай сиягъдиз,
Ам ацукънавай къил авуна агъуз.
Магъамад атана адан мукъув хъиз,
Книжкадал отметка ая лугъуз.

XLV

Къурбановади виниз хкажна кьил,
Къвалав гвай Магъамад акуна адаз.
Хьел хьтин акбуна чпин виле вил,
Магъамадай гъарай акъатна: «Я Гуьлназ!»
-Магъамад, вун хтанани иниз,
Ваз хвашкалди! — лугъуз, хъана ам яру.
-Сагърай, Гуьлназ, эхъ, хтана зун хуьруьз.
Гьик1 я хизан, гьик1 ава Къурбан халу?
-Хъсан я, Магъамад, вун ша ман к1вализ.
-Зун гьик1 къведа, акъван так1ан ви гъуьлуьз?
-Гъуьл вучтинд я, вак хъурай адан буба!
-Я Гуьлназ, гьик1 хъана? Тур зун гъавурда.

XLVI

За лугъуда, вун няниз чи к1вализ ша! —
Лагъана, членвилин гъакъи къачуна.
Магъамада лагъана: «Хъсан, зун къведа».
Адавай вичин книжка вахчуна.
«Хтана вун? — тикрарна, Гуьлназ хъуьрена.
Мад агъуз хъувуна регъуьвилел кьил;
Килиг хъувуна ам мад элкъвена,
Гъак1 хъуьрез эцигна адал ч1улав вил.
-Вун иниз гьик1 акъатна? — къуна хабар,
Шадвилел килигна Магъамад адаз.
-Вун няниз ша, ийида чна рахунар! —
Лагъана, къарагъна хъфена Гуьлназ.

XLVII

Магъамада хъфена фу-зат1 недалди,
Рагъ алатна, ак1ана, хъана мич1и,
«Фидани, вучда?»—лугъуз рик1 нез рик1и,
«Фида зун»,— фикирна ада.— Са герен
Фена, абурув ихтилатар ийида,
Гъич тахъайт1а хушвилелди рахана,
Хуьре авай агъвалатар чирда за».
Мич1и дар кк1арай гъуз рекъе гъатна,
Ам явашдиз фена Къурбанан к1вализ.
Рак гатазмаз, Къурбан к1валаяй акъатна,
«Ша, ша!» — лугъуз, хъвер кваз рахана к1евиз

XLVIII

Тухвана ацукъарна хъуьцуьгандал,
Вири хизанди хвашкалди лагъана,
Гьик1 дуланмиш жезва, гьик1 я ви гьал
Лугъуз, Магъамадавай вири жузуна.
Эвелдай ихтилатарна дуьньядикай,
Къурбана къуна адавай хабарар:
— Чан хва, вун хтайди я шегъеррихъай,
Лагъа на чаз дуьз яни им, тапарар:
Бес виринра хъанвалда колхозар,
Чи хуьрени хъухъ лугъуз жебирзава.
Гъак1 кухунна акъваз хъанва халкъар,
Алад колхоздиз лугъуз эмирзава.

XLIX

Колхоз хъсан я,— лагъана Магъамада,—
Адан метлеб — чун дарвилай акъатун,
Азад авун чун кулакдин пацукай,
Виш сарин мичливикай хкатун.
Гъак1 я гъа!— лагъана Къурбана,— чан хва,
Бес и жематар ана гъик1 хъуй вири?
Сада вурт1а, к1валахдач масада,
Ана бес гъик1 хъурай и халкъар дири?
Лугъун чна агъаналлай Али-Рза,
Вазни чизва, ам ят1а вуч итим,
Уьмуьр акъудайди я ада ксана,
Адахъ галаз к1валахдайди хъурай гъим?

L

Магъамад къезилвилелди хъуьрена,
Сабурдалди яваш-яваш лагъана.
(Гагъ Къурбанахъ, гагъ Гуьлназахъ элкъвена
Гагъ чин яру жез, хкажна рахана:
— Колхозди вири дуьзарда сад хътин,
Ана вирида к1валахда жеривал,
Тадач ана сад к1валах тийирдан чин,
Членри акъудна гадарда къежел.
Колхоздин фин — им намусдин са кар я,
Ам дяве я ц1ийи уьмуьр къурмишунин.
Квез колхоз къурзавайбур кулакар я,
Ам дяве я кулакар терг авунин.

LI

Хейлин рахана абур колхоздикай,
Гуьлназа вилик гъана эцигна чай.
Килигна явашдиз вилер к1аникай,
Явашдиз гафар акъат хъана адай:
— Кулакар хуьдайбур ава чи хуьре,
Ячейкадивай абуруз серенжем жезвач.
Кулак Советда, ячейкадин къене
Ацукънава, абур рик1ел къезвач.
Абурукай колхоздиз гъахъдай кас авач,
Алад лугъуз эмирзава лежберриз.
Гъак1 хъайила халкъарни гат1унзавач,
Абуру яб гузва кулакрин сивериз.

LII

Ахпа Гуьлназакай кватна ихтилат:
-Вун куьз ина ава?—лагъана Магъамада,—
Вучиз ик1 куьн сад сад авай хъана кат? —
Лагъана, явашдиз хъвер авуна ада.
Гъагъ, чан хва,— лагъана туьнтдиз Къурбана,—
Ваз чидачни къван мегер абурун гъал?
Захъ галаз къалмакъал, акъунар хъана,
Им рахкурна. Чуррай яллагъ чпин к1вал!
— Пуд йис я гила,— лагъана Гуьлназа,—
Зун адакай хтана чи к1валеваз.

Гъадлай къулухъ зун партиядизни гъахъна,
Гъана партбилет къалурна адаз.

ІІІ

— И хуъруъ зи къилел тагъайди амач,
Абуру закай тавур чИиргъинни тунач,
Заз куъчедиз экъечІдай мумкинвал ганач,
Амма за абур гъич къайгъуда къунач.
Атлу-Хан, вичи зун рекъида лугъуз,
Гъатна хъана хейлин вахтар зи геле.
Къилиз акъатнач адан мурдар гъилле.
— Еке са херни хъанва адан къилел,—
Лагъана Къурбана,— гъалчна сада къван.
Бязибуруз Али ақуналдай къавал,
Амма чир хъанач, вуж тиртІа а душман.

МУЪЖУЪД ЛУГЪУР КЪИЛ

І

Къурбанан кІвале ихтилат хъайила,
Магъамадаз хуъруън гъалар чир хъана.
Ада явашдиз башламишна гила,
Алахъна вири ачух чинал гъана.
Ам амайбур хъиз халкъдикай катдачир,
Виридахъ галаз ацукъдай, рахадай.
Лазим момент кІвачерик гъакІ тадачир,
Ам гъасятда хъсандиз рикІив къадай.
Гъар рахунал, гъар са гъвечІи шикетдал
Акъваздай ам, лап дибдай къечІядай,
КІевиз къвазна ачух тушир гафунал,
Адан винел алай перде элядай.

ІІ

Кимерал дуъшуъш хъайила бязибурул,
Магъамада абурухъ галаз ихтилатдай.
Дуъз тушир крар абурун фикирдал
Вичиз нетижаяр хкудиз кІватІдай.
Ихтилатна ада Гъасанахъ галаз,
Ам тир хуъруън къене агъваллу лежбер.
Ада са-сад вичин метлебар къалаз
Ихтилатарна Магъамадаз лап иер:
— Чан хва,— лагъана ада дугъривилел,—
Са вахт хъана дугъриданны хъсан тир,
А вахтунда хъсан жезвай гъакІ чи гъал,
А вахтар къазанмишдайдоз лап чан тир.

ІІІ

— Пата-къерехдай садан зегъмет квачиз,
Совет гъукумат хъайидалай къулухъ
КІуъд къарамалар, гъакІ куълуъбур квачиз,
Къазанмишна за фена инихъ-анихъ.

Жуван куьтендал, маларал цан цана,
Гьар суз вахчуна за са пара техил.
Кьуьд акьатна, гатфарихъ маса гана,
Къачуна жуваз малар ва цадай чил.
Садани ваз хуьруьн кьене куьтI дачир,
Секиндаказ жуван кеспи ийидай.
Къазанмишайдак садани кядачир,
Жуван зегьмет жуваз хкверди чидай.

IV

Гьа кIвалах колхоздани жедачни кьван,
Колхоздин метлеб куьн кьиникъ ян мегер?
Ам санал кIвалахна къазанмиопда ман.
Мадни хъсан я, санал хьайтIа эгер.
Я чан хва, ваз хабар авач хуьруькай,
Зун гьазур я гьакI колхоздиз гьахьиз.
Буна а кар хабар яхъ Алимавай,
Зун мажбур яни бес гьадаз кIвалахиз?
-Алимаз вучиз кIвалахда кьван вуна?
-Ваз чидачни кьван, вуж ятIа а Алим?
КIвалахайди туш ада гьич уьмуьрда,
Серинрик къаткиз хъанавайди я лигим.

V

-Вуч я! — лагьана Миха а паталай,—
Кьил кукIварайтIани кIвалах ийирд туш.
Ам вердиш хъанвайди я лап бинедлай,
Уьмуьр кIвалах тийиз, гьакI дугуриз буш.
ХьуьтIуьз чархарик далудиз рагъ гуда,
Гатуз жагьурда вичиз къацу серии.
Адахъ галаз вуна зун гьиниз тухуда,
Гьам къайда яни бес лежбердин рикГин?!
-Инал алай Суьлейман аку садра,—
Сабурдал тикрар хъувуна Гьасана,—
Вич етим тир, амма зегьмет чIугуна,
Гила секиндиз са къас фу незва ада.

VI

-Абур колхозда гьахьайла дуьз жеда,
КIвалахда абуру,— лагьана Магьамада.
-Ийидач, абур куьчейра къекъведа,—
Лугьуз. мад гаф атIана кьуд-вада.
-За йиф-югъ тагълана кIвалах авуна,
Зегьмет чIугуна къазанмишай ник, мал
Тухвана гьабурун ихтиярда туна
Ацукьун — бес имни язвани амал!
За колхозда кIвалахда, ам къекъведа,
Ахпа зи зегьмет гудани бес адаз,
Ахпа ам зал хи-хи, хи-хи ийиз хьуьреда,
Бес и крар дуьз аквазвани ваз?

VII

-Колхоз жеда,— давамарна Гьасана,—

Ахпа атана мискIинни агалда.
Иапарни са кIвале туна агална,
ЧипIиналди жемятриз пайдалда,
Буна, Магъамад, гъикI фикир ийизва,
Ихътин крар жедайди яни мегер.
Алем вири и кардихъай катзава,
Аниз фич сад, инсан ятIа ам эгер. —
-Чпиз тухвана зун гуьлледив ягърай,
Колхоздиз зун са макъамдани фидач!
Чпиз кIамай къван къализ гъарайрай,—
Лагъана Рамазана.— Къведра рекъидач.

VIII

-Жемятар, куьн гъавурдик квач колхоздин,
Абур квез кулакри лагъай гафар я.
Фялейринни лежбер халкъдин союздин
Душман кулакри акъудай чIалар я.
Колхоздин фикир туш куьн каша гъатун, .
Ада куь сад ийида — кесиб, уртабаб.
-Куь метлеб я,— лагъана ада,— вахчун
Захъ галаз дуланмиш жезвай гъалал паб.
-Яваш, къей хва, вун!—лагъана Тегъиди,—,
Рахаз тур касдив, им вуч хъана вйди!
-Къарай къач ада,—лагъа Тегъиди,—
Япар илихна вегъида ягъиди.

IX

— Колхоздин метлеб туш куьн каша гъатун,—
Рахунив эгечI хъувуна Магъамад,—
Метлеб я кулакдин пацукай хкатун,
Ада сад ийида кесиб, уртабаб.
Ана сад хъана кесиб, урта лежбер,
Вирида зегъмет чIугвада, кIвалахда,
Стхавилелди къуна гъиле гъилер,
ЦIийи уьмуьр къурмишунал алахъда.
Цан цун бес туш, кIелни авуна кIанда,
Цан цун бес туш, лазим язва чаз доктор,
Цан цун бес туш, чаз ктабхана кIанда,
Туьрез затI туш, чаз лазим я трактор.

X

-Квез чизва хьи,— хъувуна ада давам,—
Куьгъне рекъикай чаз рехъ жедайди туш,
Кулакри алаждай кесибрин хам,
Кесиб халкъ амукъдай гъил хъуьчIуьк кваз буш,
Гъасан, ваз гъинай атана а никIер?
-Гъинай къведа? Зи зегъметдал къачуна?
Адаз килигна Магъамадан вилер.
-Ни гана ваз, на гъикI абур къачуна?
-Дардавайда гана.— Нани къачуна?
-Дарда куьз гъатнай? — Гъилевай яц къена.
Я туш, са бедбахтвилел кIвач алуькна,
Я туш, кIвалай буба рагъметдиз фена.

XI

-Бедбахтвеликай на хийир къачуна,
На жуваз кIватIна никIерни малар!
Ник ваз гайила, ада бес вуч хъувуна?
-Ам амукъна аллагъдиз ийиз ялвар.
-Ваз амалар чир хъана пара иер,
Гатфарихъ къулер акъудиз базардиз,
КIватI хъувуна халкъдин маларни никIер,
Кесиб гъакI туна килигиз ви гъилиз!
Алимаз авай вилик дуъз яхцIур хеб,
Садни амач, гъикI хъана лагъ на адаз.
КицIин азабда дуланмиш жезва чеб,
Малар, хипер гана кулак Растамаз.

XII

Са бязибуру сивик хъвер кваз лагъана:
«Валлагъ, лап дуъз лугъузва Магъамада.
Са бязибур виликди хъиз алгъана,
Санал сивяй гаф акъудна къуд-вада:
— Жуван секин мяшет гадрун къерехдиз,
Фена колхозда къалмакъалдал къил хуън,
Дуъньядавай кицIив, кацив къал ийиз,
Вирибуру са къажгъандай ханIа тIуън
Чаз кIандач, чан стха, чаз кIандач,
Чун авай гъалда секиндиз тур куъне,
Чахъ гъакIани рахадай аман амач,
Тавакъу я, тур чун секиндиз кIвале.

XIII

Куън кIваляй акъудзавай касни авач,—
Лагъана Магъамада,— телесмишмир.
Чаз а гафар гъич ван жезни кIанзавач,
Чун устIар хъанва, а гаф рахамир.
Гъа икI колхозрикай ийиз ихтилат,
Кеспидивай чукурна куъне халкъар.
Акъатна гатфар, мукъвара къведа гад,
Хуъруънбуру цанвани гзаф тумар?
Захъ,— лагъана Гъасана,— алатай суз
Хъанвай къве жуът кIвалахдай малар,
Къариди, квез я ибур хвена лугъуз,
Гана, ама са яд къвалаллачир чIар.

XIV

Магъамадаз эвелдай лап хъана залаң,
Ада вичи вичик фикирар авуна.
Фикирна: ибур за гъикI гъавурда тван;
Къил хкажна, мадни агъуз хъувуна.
— Я стхаяр,— сабурдалди лагъана,—
Куън и кардикай са ни кухурнава.
Заз чизва, квез гзаф хъел атана,
Амма квез колхоз сада гъакI къурнава.
Куън рази яни къиникъал гъа Алим,
Ам кесибвили авуна лугъуз чIур.

Фикир це, ам я сагъ са жегъил итим,
Са мус ятлани кулакри ганвай кIур.

XV

Гъахътинбур гзаф ава хуьруьн къене,
Лазим язва абур кIвалахдал чIугун,
Садвилелди къуна вирида гъил гъиле,
Санал кIвалахун, санал дуланмиш хьун.
Куьне лугъузва: кIвалахдач Алима,
Лагъ кван куьне, ам квел дуланмиш жезва?
-Гъатнава вичиз гъакIа ина, ана;
Гъар къуз садан гвениз, я йигал къевезва.
-Гвениз къевезва,— лагъана Магъамада мад,-
Йигаррални кIвалахзава чарабурун.
КIвалахзава масабуруз къуьдни гад,
Гъихътинди я бес абурун кIвалах тавун?

XVI

-Чна гъана кIанда хуьруьз трактор,
Мадни са гзаф майишатдин машинар,
ЗатI экъечIдайд туш чиляй туьрез кутур,
Гъада я чун ийизвайди гишинар.
-Тракторди кIвалахдач чи никIера,
Абур я ахътин куьлуь-куьлуь кIусар,
Ада цана кIанда гегъенш чилера,
Авачир арайра сергъатар-тIунар.
Чун вири кесиб, уртабаб лежберар
КIватI хъана садбуру цайитIа цанар,
Садбуру малар хуьда, яда векьер,
Садбуру гуьда, гатада йигарар.

XVII

— ГъакI хъайила хуьре амукъдач гишинбур,
Амукъдач масад ийирбур истисмар.
Акъат хъана кефер чIугур сивяй къур,
Къерехда амукъда душман, кулакар.
Чи куьгъне хуьр, чаз Ленина лагъайвал,
Сада лукI хуьз, муькуьди лукIвилиз физ,
Я гъилик жез, я туш ийиз агъавал,
Истисмардик жез, я истисмар ийиз,
Фена шумуд сар, гилани физма.
Чна, юлдашар, терг ийин и гъалар,
Бес я чна гардандал акъадарна
Хвейиди чун истисмарай кулакар!

XVIII

Гзаф лагъана Магъамада абуруз,
Ам къавалай верчер фейид хъиз хъана.

Гъелбет, хуш хъанайтлани кесибриз,

Са бязибур ц1ай кьуна хъилев кана.
Инихъ-анихъ алатна и халкъарни,
Къарагъна к1вализ хтана Магъамад.
Къиле гъатнавай са пара хиялри
Акъат тийиз пел ийидай гъак1 пад-пад.
— Лежберриз чизвач,— фикирна ада,—
Ячейкади тухванач лазим к1валах,
Чара ксар чуьнуьх хъанва ана,
Абур гъар патахъ ян гуз хъанва къах...

XIX

Мадни рахана ам са гзафбурув,
Рахана кесибрив лап к1анелламай,
Фена ам шумуд батракдин мукъув,
Вири дердер хабар кьуна абурувай,
Кесибдин фикир язвай колхоздиз фин,
Амма абур гъавурдик квачир кардин.
Къил акъатзавачир гъак1 чпйй чпин,
Гъеле кумай пис эсердик кулакрин.
— Чидач ман! — лугъудай адаз кесибри,
Гъихътин кар ят1а куьне лугъур колхоз.
Гъилий акъатдачни бес мезгъеб, дин чи,
Икра ванер ава ман бес гъак! лугъуз.

XX

Магъамад рахана кулак Ярметав,
Рахана зил къаз гъадаз к1ани гафар.
Кулакди гъарданбир винел пад къаз-къаз,
Авуна Магъамадав пара рахунар:
— Колхоз, колхоз,— лагъана адаз кулакди,-
Акван чна, ни ийидат1а а. колхоз!
Зи малдик умуд кутурай батракди,
Колхозда нез-хъваз, кеф ч1угвада лугъуз.
Абурун гъиле твадалди за зи малар,
Абурун гъиле гъатдалди за зи багълар,
Тук1уна киц1ериз ийида за кадар,
А багъда к1вачел тадач за гъич са тар!

XXI

Магъамад! — хъувуна Ярмета давам,—
Ибур эхир къилиз фидай крар туш,
Чахъ гъеле хуьре авазва яц1у хам,
И гафар вири фидайбур язва буш.
Хуьруьн Совет квайди язва чи пацак,
Ячейкадани ава чаз куьмекар.
Гъич са зат1ни хк1ар чка авач чак,
Чахъ галазва хуьревай къван беднякар,
Акъван къайгъу чазни авач, фикирмир,
Ак1 чун чални язва гъа мукъаят...
Эхъ,— лагъана Магъамада,— дуьздал тамир,
Явашдиз хъиз чуьнуьха жуван такъат.

XXII

— А гъавурдик чун ква,— лагъана ада.—
Заз виликди авай къанни ц1уд малар,
Вири гана, такварди къачуна за,
Инихъ-анихъ къакъажнава за к1валер.
Къуълни ава, аллагъ берекат, т1имил,
К1ант1а са рипе твах жуваз буржуна.
Цийиз хтай итим я вун, буш тир гъил,
Гатуз вахце, жуваз гъанрай къачурла.
Жув ахътинбурун гуьгъуьна гъатмир, хва,
Къазанмиша жуваз, къачуна азаб.
Чнани ваз т1имил куьмекар гуда,
Гъак1 туьк1уьрни ийин чна ваз са паб.

XXIII

Дангъуздин хва,— фикирна Магъамада,-
На физвайвал жуван кар давам ая.
Ваз хабар туш, зун рахазват1а квекай,
Зун къачуз жедани бес ви къуьлуьвай.
-Ваъ гъа, колхозар жедач, Ярмет халу,
Абур мегер къиле фир крар яни?
Ахпа элкъуьрна адахъ вичин далу.
-Анрикай хажалат ийимир нани,—
Лагъана, элкъвена хтана к1вализ,
Вичин кардал машгъул хъана Магъамад.
Мад экъеч1на халкъдив ихтилатриз,
Фена ик1 арадай йикъар са къуд-вад.

XXIV

Секретардихъ галаз рахана ам,
Месэла эцигна гъак1ни бюродал,
Рахана ам умуми собраниеда,
Кагъаз рекъе туна ада райкомдал.
Саникайни хкатнач са нетижа,
Гъавайда фена ячейкадин гафар.
Гъа вилик хъиз машгъул хъана ячейка
Гъавайди фена ячейкадин гафар.
Гужуналди кхъена халкъ сиягъдиз,
Жемятрик кутуна са гъарай-къал.
Магъамада, хиве къан тийиз-тийиз,
Гъамани эцигна колхоздин къилел.

XXV

К1ват1 хъууна виридан малар, шейэр,
Са зат1ни садан ихтиярда тунач.
К1ват1 хъууна гъатта верчерни к1екер,
Я устав, я программа рик1иав къунач.
Расна хуьре чпизни течир са зат1,
Я колхоз туш, я юлдашвал, са хап1а.
Акунриз ам тир гъахътин хъанвай барбат1,
Мурс акъатна кт1анвай цуьк1уьн хара.
Чпи лугъудай адаз «чи коммуна»,
Коммуна вуч ят1а, чпизни чидачир.
Инаг чир хъунухъни лазим кар ят1а,
Аникай са к1усни фикир ийидачир.

XXVI

Кулак, фекъи лугъур са гафни хъанач,
Акатай къванди къабулна колхоздиз.
Анжах са къуд-вад кас аниз гъахъарнач,
Садра аксина хъанай лугъуз чпиз.
Колхоз хъана, сиягъарни кхъена,
Авай маларни санал к1ват1 хъууна.
Са варз хъана гзафбур кардал тефена,
Колхоз к1андай т1имилри к1валах авуна.
Бязи вахтара райондин буйругъдал
К1анз-так1анз рас хъууна рекъер-хулар.
Гъак1 буш ацукъна гзафбур кимерал,
Буш ракъурна кесписуз пара вахтар.

XXVII

— Ихътин кефер жагъич,— лугъудай кулакди
Кефер ая, кьей кесиб халкъар, гила.
Ацукъна к1валах тийиз кимерал ик1,
Нез-хъваз, булвилелди девранар гъала,
Совет власть, валлагъ, хъсан власть я,
Вири садна, нез-хъваз ч1угваз тазва кеф,
Айиб хъуй квез, куъне ик1 хуън тавурт1а
И кьил квахъай ц1ару гъаларин кенеф.
Уртабабдиз лагъана ада яваш:
— Бес гьик1 хъуй, ик1 фида жал пара яргъал
Гад хкатзамаз, гъатда чи хуъре каш.
Мукъаят хъухъ, нубат хквезва чал!

XXVIII

Магъамад гъавурда авай и кардин,
Ам тини хъиз т1ушунзавай намусди.
Вахт алат хъанвай гатфарин тумарин,
Агакъдай са чара амачир гъич ц1и.
Рахунни абурухъ галаз гьикъван четин,
Гьикъван кьиле тефир залан са кар тир.
Гаф лагъайла ч1урна акъваздай гъак1 чин,
На лугъун, ибур къуна гъай лук1вар тир.
Эхир ат1айла Магъамадан чара,
Ада месэла гъидай собраниедал,
Югъ-йиф авачиз, гъамиша са пара
Членри ийидай чпи чпив къал.

XXIX

Рагъ атана акъвазна цавун къулал,
Гъар са тереф къуна къалин пешери,
Вири мад гъак1 хъана хуърел к1ват1ал,
Ц1ив-ц1ив манидал илигна нуьк1ери,
Хъипи хъана хкаж хъана магъсулар,
Акурлахъди шад жедай халкъдин рик1ер.
Амма лап т1имил тир ихътин чкаяр,
Къалгъан акъатна ч1уруз амай ник1эр.
Вишерал халкъар гъак1 бушдиз ацукъна,

Гатфарин рагъ гуз чпиз хуьруьн кимел.
Хъайи тIимилданни къайгъу тавуна,
Гзаф чкайрал ацалт хъана эчIел.

XXX

Башламишна райондай къез приказар,
Цанар цадай циркулярни тапшуругъ.
Циркуляррай ацIана еке дакIар,
Магъамадакни кутуна абуру гъугъ.
— Бюрократар! — фикирдай ада пара,—
Къедалди садни вилериз акунач.
Садни хъанач ийидай чаз са чара,
Я кхъейдан гъавурдани акъунач.
Секретарь ячейка гваз гъакI къерехда
Акъвазна, са куьнизни ганач куьмек.
И ван хъайи колхозчияр мад шехъда,
Райондиз иникай хабар туш герек.

XXXI

Цан цуз лугъуз ракъурнава циркуляр,
Циркулярдал цадани чна бес цанар?
Къайгъу тавуна пучиз туна малар,
Гила мад акал хъийизва чахъ тумар.
Гъанал цанвай къве гъвечIи кIапIал чилияй
Икъван халкъдиз хтурай вуч магъсулар.
Чпи мад куьмек гудани а къилияй,
Чна вуч нен, чна гъинай гъин тумар?
ТукIуьрна виринра ихътин колхозар,
Чеб бейхабар ацукънава района,
Кхъиналди чпин эмир-буйругъар,
Вири крар бегъемар ийиз кIанда.

XXXII

Са куьникайни хъанач са къадай чка,
Йикъар са-сад алатна тадивилел.
Вилив хвейи гадни ингъе атана,
Къизмиш цIаяр къвазва чилерин винел.
Колхозчияр экъечIна мукалар гваз,
Гвен гуьда лугъуз чкIана никIериз.
Гъилиз недай техил хкведатIа акваз,
Вири ашкъидалди никIериз катиз.
Амма яргъал фидани къван и шадвал,
Ингъе гатукай хтай затIни хъанач.
Гила гъатна колхозда са гъарай, къал,
Абурун рикIел мад экв, дуьнья хтанач.

XXXIII

Гъарда вичиз хтай къве рипе техил
Вахчуна, мад вилеризни ахкунач.
Гъарда са патахъди къуна вичин къил,
Алай чкадал кIусни давам хъувунач.
Бязибур чкIана, квахъна патарал,
Бязибур хъел кваз къерехдиз чIугуна

Намусдал кIвалахзавай тIмилбурал.
Абурухъ галаз Магъамада гъуьжет къуна,
Колхоздикай амукъна са скелет,
Къакъатна, чкIана кIарабрин къилер.
Гзафбур кIаняй виниз гъакI хъана перт,
Виридаз гуз амукъна туйкъуьл сепер.

XXXIV

— Колхоз чкIана,— фикирна Магъамада,—
Душмандин гъиле гъатна хци яракъ.
Вичин хцивилив гъич и дуьньяда
Къведайд туш са металл, я гъич са ракъ.
Дугъриданни и ван тадивилелди
Щайлапан хъиз чкIана гъар са патахъ,
Кулак, фекъи, спекулянт чпелди
ЧIугуна акъвазна гужлу тир даях.
— Ма квез колхоз!—лагъана абуру хъилел,—
Ацукъ гила гишилани мекъила.
Гъа им тир абуру тагъайд куь къилел,
Гъавурда гъатнани, халкъар, куьн гила?!

XXXV

Магъамадан рикIиз хъанвай пара тIар,
Ада кимел, я кIвале къарайдачир.
Даим къиле къекъвез чIулав хиялар,
Са декъикъа секин хъунухъ авачир.
Гагъ хъел къведайд адаз ячейкадикай,
Гагъ себ гудай фитне твазвай кулакриз,
Гагъ фена Совет бугъмишиз кIан жедай,
Гагъ кIан жедай хуьряй экъечIна катиз.
— Ваъ, икI жедач,!—фикир хъийидай ада,-
Хуьряй катун туш са акъван къегъалвал.
Им партийнидин еке тир буржи я,
Колхоз акъулд хъувуна кIанда винел!

XXXVI

— Чи душманрин гъиле гъатай и дуьдугъ
Зегъметдал адавай вахчуна кIанда.
Ам душмандиз авуна кIандач илив,
Дяве кIанда аман амай къван чанда.
И хиялра йиф-югъ авачиз ахвар,
Вични хъанвай кIвачин къилел азарлу.
Са гзаф крар жедай адаз хабар,
Ахпа къил элкъвез хиял жедай къалу.
Ячейкада собранияр хъайила,
Магъамада гудачир садазни мажал.
Виридаз айибар гуз туьнт хъайила,
Вири жедай адан гъилияй гъакI мягътел.

XXXVII

Вучиз Мисри, Мирзе-Бутай ва Къадир
Партийнияз яз атанач колхоздиз.

КІвалик кумай пек хкудиз са факъир
Вуч гадарна ял авай кІвалин чилиз!
Вучиз бязи комсомолар куъчейра
Гъатна, колхоздиз къвезвач чеб садни,
Вири икІ акъвазайла къерехра,
Квез кІанзава колхозда кІвалахун ни?
Рахунар гзаф хъана, амма метлеб
Хкатнач, кар аламукъна чкадал.
Магъамада авур къалмакъал, гай къван себ
Элкъвез къулухъ алуку хъувуна чилел.

КІУЪД ЛУГЪУР КЪИЛ

I

М агъамадал вичин уьмуърда садрани
Гъалтначир икъван залан ва четин гъал.
Дерт хкаж жезвай къвердавай мадни,
Бушбур къекъечІна акъвазнавай патал.
НикІера авун лазим тир къуьгъверар,
Атанвай лап жавабдарлу са вахт.
Цадай вахтни жезвай зулун тумар,
Гъял ийидай лежбер халкъдин кесиб бахт.
Амма вучда, халкъ кухунна катнавай,
Адан гуьгъуьнал аламай тІимилар.
Абуруз намусдал кІвалахиз кІандай,
Абур тир кесиб лежберар, партийнирар,

II

Къуьд къвезвай, малдиз алаф авачир,
Гатфариз яна гъазурначир векьер.
Гатукай гъич нагъвар къванни хъаначир,
Гила амукъна гъакІ ахъайна гъилер.
— Крар,— фикирна Магъамада,— я чІуру,
Халкъдив чпин малар вахкана кІанда.
ТахъайтІа садани цан цадач абуру,
Къведай суз гъалар жеда мадни ганда.
Зи фикирдив, колхоз кІанда хушунал,
Михъна кІанда кулакни абурун тумар,
Колхозда амукъна кІандай тІимилрал
Тадиз тешкилна кІанда зулун тумар.

III

Эверна ада шумуд собранияр,
Алахъна кардин гъавурда тваз халкъар.
Собранийризни хтанач гзафар,
ГъакІ буш фена Магъамадан гафар.
Гатун югъ тир, цавай цІай къваз чимидай.
Гъар са тереф акъвазнавай гъакІ кана.
ВацІари зайиф ширширар ийидай,
Там-тар акъвазнавай патахъ алагъна.
Техил кІватІ хъувур никІер самарик кваз
Акъвазна килигзавай сефилвилел.
Гзафбурал чІуру къалгъанар алаз,
Биши ахваравай хуьруьн а патал.

IV

Къе хъана мектебда партияд собрани,
Яваш-яваш гъа патахъ фена халкъар,
Атана ацукъна стулрал вири,
Серии хъуй лугъуз ахъайна дакIарар.
Къе доклад ийидайвал тир Магъамада
Хъайи крарикай вичин колхозда.
КIане ацукъна кхъиз авай ада
РикIел хтай гъалар вичин алава.
Бязибуру лап рикIин михъивилел
Сабурсуз ам рахун вилив хуъдай.
Хурум чекме, бухари бармак къилел
Алайбурун чин чIуру яз алугдай.

V

Ингъе гана абуру гаф Магъамадаз,
Вирибуру туькIуьрна вилер гъадал.
Ам акъвазна виридан вилик рахаз,
Вил эцигиз къилди-къилди гъар садал.
Чуру-спел акъалт хъана винелди,
Яхун хъанвай чин элкъуьриз гъар патахъ,
Вилик квай стол къаз зурзун квай гъили,
Гъам акъвазариз алахъдай вичиз даях.
Дугъриданни вил ягъайла Магъамадаз,
Ахпа килигайла бязи къамацриз,
Аквадай и гъакъикъат ачухдаказ
ГъакI кадар авур са простой вилиз.

VI

— Юлдашар! — лагъана Магъамада кIевиз,—
Куьне эцигнава инал зи доклад.
Амма заз чидач, лазим ятIа им куьз,
Колхоз хъайидалай къулухъди барбатI.
Квез чизва, шумудра за лагъана:
Гужуналди колхоз авун туш мумкин;
Гъар сефер куьне заз айибар гана,
Чинал хъурхъ элкъуьрна куьне даим зи.
Ингъе чкIана, терг хъанва чи колхоз,
Квез чизва и кар хъсан виридаз.
Мад вучда къван, куьне гъанва зун иниз,
Авай гъалар лугъуз ихтияр це заз.

VII

— Юлдашар! Даим хъана кIандач буьркъуь,
ТIимил къванни ахъайна кIанда вилер.
КIвалах авун важиб я виридалайни,
Къуьнел къадар къакъажна жуван гъилер.
За квез шумудни са сефер лагъана
Чи хуьруьн къене авай эксик гъалар.
Шумуд райкомдин кагъазар атана,
ГъикI туькIуьрун лазим ятIа колхозар.
Чи юлдашрикай са гзаф итимри

Бюрократ фурсунал хкажна кылер.
Авай дуыз гаф, хъсан-пис лагъайлахъди,
Гуьндуьгар хъиз экъисна хъилелд вилер.

VIII

— Зун хуьруьз лап геж хтана, юлдашар,
Куьн гъамиша ина, хуьре, авазвай.
Хуьруьн къене жезвай къван чиркин крар
Квез виридаз ачухдаказ аквазвай.
Ачухдаказ гъакI ахъайна кулакар,
Дуьздаказ чирнач кулакарни кесиб.
Ячейкада рас хъана кылдин партар,
Халкъдив рахун абуру гъисабдай айиб.
Кулакри рекъелай алудна халкъар,
Туна хуьре дуьньядавай къван сесер,
ТукIуна тIуьна, пуч авуна малар,
Цун тавуна, гъакI бушдиз туна никIер.

IX

Хуьруьн кесиб лежберриз ва батракриз
Садра къванни ганач собранидиз эвер.
Гъавурдик кутуна, чирна абуруз,
Зиянчийрал чIугунач абурун вилер.
— Акъваз, юлдашар, са гъвечIи геренди,
Ина партиядик квачир кас авани? —
Хабар къуна явашдиз секретарди.
Партиядик квачирд экъечI тавакъуй!
Авач! — жаваб гана сада халкъдикай.
Гафунив эгечI хъувуна Магъамад.
Лагъ кван, вужар колхоздик квачтIа чакай?
(КуьтI акъуднач са хейлах итимри мад).

X

— Вучиз атIанва чна хуьруьн къене
Шумудни са кесиб лебжеррин сесер?!
Тахсир тушни им бес чи виридан,
Гъинавай бес а вахтунда чи вилер?
Абур мегер квелди хъанай чаз акси,
Чна гъалдарначни абурал кулак?
Чна абур гъавурдик кутунайни?
Гъелбетда, ваъ, кIарасдин къеневай квак.
Вучиз кутунай чна бес колхоздик
Гъич хуьрени герек тушир кулакар,
Гана, пучна авай къван малар, багъ, ник,
Чуьнуьхна кутунвай чилик фуар!

XI

— Абур чуьнуьх хъана, — давамна ада,
Дегишарна чпин винел патан хам.
Къеце дяве кылиз акъат тавурла,
Явашди хъиз колхоздиз къачуна кам..
Абуру гъана тухвана агитаци,
Кесиб лежберар алудна рекъелай.

Ийиз тунач халкъдив колхозда кеспи,
Фитне кутаз абурук даим к1евелай.
Абур секиндаказ туна кърехда,
Шумуд кесибдин сесер ат1анва,
Тумар туна ячейкада, Советда,
Абуруз гъар патахъ майданар ганва.

XII

Вуж ят1а лагъ ячейкада абурун тум! —
Хъилелди лагъана Мирзе-Бутая,
Аквас-аквас вилерилай алатна гум.
Гъак1 рахамир, лагъ кван, ам вуж ят1а!
А паталай къарагъна яргъи Мисри.
-Вуч я ибур, на ийизвай гафар,
Ваз амайбур итимрай аквасвачни,
Вуж ят1а лагъ, абурун са-садан т1варар!
Юлдашар! — лагъана Къадира к1евиз,—
Вуч гафар я ийизвайбур ада?
И кут1аяр язавайди я ада низ?! —
А паталай зил къуна мад къвед-пуда.

XIII

Яваш, пажалста, рахаз тур касдив,
Им вуча куъне ийизвай къалмакъал,
Квез чидачни рахадайди нубатдив! —
Лугъуз, секретарь акъалт хъана к1вачел.
Лугъудай гаф чиррай, ахпа рахурай!
-Им вуч тумар я акалзавайди чахъ!
Тийижирла вичин къене къуруррай! —
Лугъуз, чин элкъуърна абуру гъар патахъ.
-Чида заз, куън акъвас са геренди,
Магъамадаз гумир куъне а кич1ерар!
Квехъай кич1ебур ава жеди белки! —
Лугъуз, дегиш хъана Магъамадан ухшар.

XIV

Сабурдалди хъувуна ада давам,
Гагъ яру хъана, гагъ хъипи адан чин.
Рик1и тади къачуна хейлах аям,
Тапанчидизни гъил авуна вичин.
— Лагъ кван, дуст Мисри, вуж ят1а ви Растам?
Вучиз ам кулак яз чуънуъхнава?!
Вунни тушни гъадан тум, лап гъадан къат1и?
Вучиз ам ви далдадик илихнава?!
Лагъ ачухдаказ ячейкадин вилик,
Вун даим гъадан к1вализ физ авачни?
Пучур малар, кутунвай фуар чилик,
Тухузвай акси к1валах ваз чизвачни?

XV

Ваъ! — жаваб гана хъилелди Мисриди,—
Ават1а, жува акъудур ман дуъздал!
Яр акъатна къизмиш хъайи зегъем чини

Гьак1 яргъалай гъужум ийидай Магъамдал.
Къуьнерихъ галай адан ч1улав палту,
К1вачелни михънавай хурум чекмеяр.
Туьк1уьрна хъсандаказ спел-чуру,
Винелди бурма хъанвай спелар.
Дангъуздин хва,—фикирдай ада къене,—
Зи гафунал гаф эцигдайди я вун!?
За вун туна лагъай т1вар ийич хуьре,
Заз айиб я инал мадни вав рахун.

XVI

Зун фидайла, ви к1валел лежбер алай,-
Мадни ван хкажна лагъана ада.
Гьикъван малар, чилер ви гъиле авай,
Гьиниз фена, вун иниз гьик1 гьат хъана?
Вучиз колхоздик экеч1навач бес вун,
Жуванди вахкун яна рик1из залам,
На хуьзвай гъа чи душман кулакри
Хкудна к1анзавани ваз халкъдин чан!
На лагъ, Мирзе-Бутай, вучиз Ярмета
Чи ячейкадихъ агалднава далу?
Адахъ галаз ви гьихътин ара ава,
Гьак1 хуьзвани вунани жуван халу?

XVII

Мирзе-Бутай акъат хъана цавариз,
Садлагъана тик акъалт хъана к1вачел.
Фикир кадарна тадиз адан чиниз,
Килигиз акъвазна адаз вири эл.
-Магъамад, ви сив хуьх лугъузва за ваз!
Вакай мусалай къулухъ итим хъанва?
Им вуч фитне я на хуьруьн къене тваз,
Са йисни арадай фидалди хтана.
-Къелетарзава на, Магъамад, пара!
Вуч кулакар авайди я чи хуьре,—
Лагъана, к1вачел акъалт хъана Мисри,
-Им вуч фитне я къунвайди на гъиле?

XVIII

Женжел макъамрал гъахъна куьн партиядиз
Акъвазна куьн хуьруьн къене къуллугърал,
Советдиз, таавундиз, кооперативдиз,
Мад иер акъахна куьн халкъдин къамал.-
Партиядин книжка кутуна хъуьч1уьк,
Халкъдихъ галаз гьич рахазни квез к1амач.
К1ват1ална хуьревай къван кулакар хуьз,
Партиядин рекъиз куьне ябни гузмач.
Ячейкадани гъакъикъат лагъайла,
Группа хъана куьн тепилмиш жезва!
Куь душманвал ачухдаказ къалайла,
Квез закай рекъиддй къван хъел къевезва.

XIX

Чаз душманар лугъузва! Ада лугъуз...—
Тепилмиш хъана адал са шумуд кас.
Ячейкадин секретарди гъарай гуз
И къалмакъал хъууна са гъал яваш.
-Дуъз лугъузва, юлдашар, Магъамада,—
Тестикъарна ам секретардини.
Чак, юлдашар, гъахътин гъалатлар квазва,
Дуъзар хъувун, гъелбет, буржи язва чи.
Шахси тенкъид чаз виридаз таклан я,
Тахсир къалайла, чаз ам жезвач хуш.
Магъамадаз ахътин гъалар таклан я,
Ам къилдин гъерез авай итим туш.

XX

-Дугъриданни,— давам хъууна ада,—
Чавай хъанач кватлиз жувахъ кесибар.
Абур кулакрин ихтиярдиз гана,
Ибур я дугъриданни чи айибар.
Кулакар хвена са бязи юлдашри,
Ячейкани хъана анал ягъалмиш.
Шахси тенкъиддиз рехъ ганач садани,
Вирида ам авуна гъакл бугъмиш.
-Акл ятла, нани ам гъахъарзава,—
Кивачел къарагъна, лагъана Мисриди.
-Заз герек туш хъунухъ ихътин чкада!
Хъфена ам галаз Мирзе-Бутайни!

XXI

-Дугъриданни, гъахътинбур язва абур!
Аферин, лап дуъз лагъана Магъамада!
Абур къведни ячейка дай акъудур! —
Лугъуз, сес гъатна вири собранида.
-Акъуддайбур мадни ава, юлдашар,
Гъакъикъат чирна кланда абурун кар,
Чирна кланда гъаклни вири кулакар,
Туьклуьр хъувун лазим я чи клвалахар.
Чна вирида къил къуна колхоздин,
Туьклуьрна кланда чаз мягъкем са колхоз,
Кватлална кесибар вири мукъув чи,
Гъакъикъат лугъун лазим язва абуруз.

XXII

— Кватлал хъана чун партийный, комсомол,
Гъана чи патаз кесиб ва уртабаб,
Эцигна жуван зегъмет, клвалахдай мал,
Колхоз хъувун лазим я чна абад.
Чна клелзавач, юлдашар, къарарар
Я Дагкомдин, я Цекадин, саданни,
.....
Абур течиз и крар авурай ни?!
Мад са пара рахана чи Магъамад,
Вири эксик-герек ада къалурна.

Адан пад хвена рахана ва-ц1уд-къад,
Собранида абуру еке сел къурна.

XXIII

- Хъана дегишвилер, алатна йикъар,
Хуъруън къене къвана мад еке селлер;
Мад фена гужлудаказ собранияр,
Акъудна ячейкадай кулакрин тумар.
Магъамадаз чидай крар туьк1уърди,
Амма са карди кузвай адан рик1:
Цанар цунин, тум кутунин фикирди
Къугъурзавай къугъвадат1а зулун пеш гьик1
— Садра фена,— фикир ийидай ада,—
Цаз хъанайт1а руг акъалт хъана цанар,
Къведай сузни гъат тийидайвал каша,
Кутаз хъанайт1а чавай чилик тумар.

XXIV

Ачух тир югъ, къизил хътин михъи цав,
Рагъ акъвазнавай цавун къулал ргаз,
Гатун йикъан рагъ алцифай нисин ч1ав,
Чимивили бугъмишдай гъак1 нефес къаз.
Дагъдин хурарлай алахъдай цеквер хъиз
Ргаз-ргаз чимивилин ц1арап1ар,
Секин гъуъл хъиз акъвазна юзан тийиз,
Дагъдин хурал куълуь гайин куллухар,
Яргъарай аквазвай живедин дагълар,
Къилел акъвазна гап1ал лацу цифер,
Абурулай галукъзавайд хъиз пелехъ гар,
Акурлахъди ачухдай зегъем рик1ер.

XXV

И юкъуз хуъруън къвалав гвай ник1ера
Еке са гуругъ халкъар гъат хъанвай.
Терез, пер, лапатка аваз гъилера,
Ч1ехи-гъвеч1и, паб-аял аниз атанвай.
Ибур вужар ят1а къил акъатдачир,
Анра жедайди тушир акъван халкъар.
Гъанжах виликди кулак алатдачир,
Гъабурун мелериз ик1 къведай лежберар.
А вахтунда къилел акъваздай кулак,
Кич1ела, регъуъла къведай халкъ вири,
Гила инра авай кесибни батрак,
Рапрап ийиз, нур гуз хъвер квай чинри.

XXVI

Абуру хъипи самари къур ч1уру чил
Пад-пад ийиз гакъалдарзавай к1ан винел.
Са декъикъа акъваздачир зирек гъил,
Гъекъ акъатна ракъин кайи яру пелез.

Гьерекатдал цадай, михьдай, къван к1ват1дай,
Т1ун квадардай арайравай ник1ерин.
Гьурра гудай, шадвилелди рахадай,
Даим хьуьредай абурун гьекь алай чин.
Ник1ин къерехра къугъвадай аялар,
Абуру къванерикай расдай к1валер.
Мукьвал-мукьвал абуруз вил яз дидеяр
Килигдай шаддаказ, хьуьредай сивер...

XXVII

Им тушир ханарин гужан бигер,
Я кулакрин истисмардин алчах мел,
Тушир аллагь патал цар фекьид ник1ер,
Виликди хьиз сефилни тушир и эл.
Им тир юхсул кесибрин коллектив,
Аник квай партийнияр, комсомолар.
Гьак1 шадвилелди хьуьрез виридан сив,
К1ват1 хьанвай кесиб, уртабаб лежберар.
Гуьлназни авай ина к1венк1е гьатна,
Къе къван ам садрани шад хьайид тушир,
Шаддаказ хьуьруьнин ванер акьалтна,
Гьак1 ачухдаказ чинай жэззай чир.

XXVIII

— Магьамада геж авуна ман! — лугьуз,
Явашдаказ ийидай абуру рахуи.
Ништа, геж хьанат1а белки тум тагуз,
Регьят яни къван гила техил жагьун?
Сив рахаз, гьили пад-пад ийидай чил,
Рик1ери сабур къадачир нарагьат,
Рекьиз килигдай гьарданбир абурун вил,
Белки, хквез аквадат1а кзас Магьамад.
Ам райондиз, анай Махачкаладиз
Тум жагьур жедат1а акван лугьуз фенвай.
Чини умуд гьиз виридан рик1ериз,
Инсанрин рик1ер ц1ай хьиз ифенвай.

XXIX

Тадивилел алатиз физвай йикьар,
Рекьел эцигнавай вирида вилер.
Ч1улав хьана, авуна патар-патар,
Куьтягнавай ц1удралди гектар ник1ер.
Бязибуру к1ват1завай нагьвар, пешер,
Гьазуриз хьуьт1уьз малариз нер алаф.
Ац1урна къурай пешеривди муьхцер,
Самарикайни йигарарна са гзаф.
Пакамахъди рагь т1имил хкаж хьайила,
Магьамад гуьнедикай хквезвай хуьруьз.
Гьар жуьре фикирар ийидай ада,
К1аняй авахъзавай вац1уз килигиз.

XXX

— Тумар за къачуна,— фикирдай ада,—
Чидач ман, колхозди вуч ийизватга.
Ячейкадал тапшурмиш авунай за,
Чидач ман, гьикI ятга, цанар цазватга.
Цинин йисан акъатнайтга дарвиляй,
Къведай суз колхоз ийидай чна гур.
КIватIна, къайгъу авуна гъар са патай,
Къведай суз къачудай жуваз трактор.
Колхоздик гъеле кумазма бязибур,
Абурал хъсан мукъаят хъана кIанда.
Гила авуна кIанда гъунар къалур,
Чалишмишна аман амай къван чанда.

XXXI

Гуьнед къилел акъатайлахъди ам,
Яргъалай хъиз акуна вичин хуър.
Ял акъадриз гъанал тIимил ацукъна,
Авуна ада къвер крарикай фикир.
Хуър хъунч хъиз дагъларин арада авай,
Къуд пата дагъдин ценер, никIер, векьер.
А патарилай хкаж хъанвай дагъларай
Регълелар хъана авахънавай рекьер.
Арадай гъуз авахъзавай вацI шуькIуь,
А патавай дуьзенлух тIулар-майдан.
Вини патахъ векъ ядай хурар яргъи,
КIаник пад ценер куллух язваи адан.

XXXII

Чеп чпе акIана эцигна кIвалер,
Аквадай гъакI гъат хъана цIиргъина.
Экъисна бязи чкайрилай къуьнтер,
Муьхцер фенвай сад садан гуьгъуьна.
ВацIун къерехрай гъуз фенвай багълар,
Абуру къацу ластикди хъиз нур гудай.
Хуьрелай са тIимил яргълаллай сурар,
Адан элкъвей гуьмбетри вил тухудай.
Хуьруьн къилихъ галай къакъан тепедал
Сурар алай, я лугъуз абур пIирер.
Азарлуяр гваз къведай папар анал,
Куьрсардай къванерикай гъуз цIиргъер.

XXXIII

— Дагъдин ценер тирвал,—фикирна ада,—
ЭкIя хъанвай и берекатлу никIер
Чна вири колхоздин гъиле къада,
ГъакIни дагъдин хурара авай векьер.
Дада вири, вахчуда бул магъсулар,
Кутада нехиррал колхоздин малар,
Нехиррай ацIурда чна и дагълар,
Гъатга тIуларал эцигда таяяр,
ВацIун къерехда артухарда багълар,
АкIурда чна анра жинсин тарар.
Анал расда майдан, муькуьнал — бульвар,
Гатуз, гатфариз къугъварвал аялар.

Мектебдин къвалахъай тлуз яргъивиле
Эдигда хъсан клуб, ктабхана,
Кино, театр къалурда гъар йифе,
Ктаб, газет келда халкъди физ ана.
Татфарихъ, эгер чахъ такъат хъайитла,
Къачуда чна колхоздиз трактор.
Маса герек тир машинарни гъана,
Чи гуж чна душманриз ийида къалур.
Магъамад и хиялра гъакл хъана сушт,
Адаз умудри ширин лайлай ядай.
Гъиле хкахънавай чулгъазвай планрус,
Гуьнед хурарай ничхирри гъарайдай.

XXXV

Ахпа ам явашдиз къарагъна клвачсл,
Рикл нарагъат яз рекъе гъат хъувуна.
Агакъайла са къадар хуьруьз мукъвал,
Адаз а пата тлуларай акуна:
Виликди къалгъан акъалтна хъипи тир
Вацлун яхада тлул гъакл чулауав хъанвай,
Вини къиле хъайид хъиз хийир-шийир,
Клатл хъана хейлах инсанар акъазвай.
— И тлулар ни цанатла,— фикирна ада,—
Акуна абур дуьз хъана элкъвена.
Чи колхоз я! Огъ, ам чи колхоз я.
Заз килигзава! — лугъуз, ам хъуьрена.

XXXVI

Гъерекатна хъфена ам хуьруьз,
Къуьзуь Гъасан-Бегевай къуна хабар.
Хъфин къванни тавуна вичин клвализ,
Колхоз галай патахъ вегъена камар.
Ингъе Магъамдаз акуна и халкъар,
Вирида гъерекатдал клвалахзавай,
Цана акъалтарзавай вири тлулар,
Цеквер хъиз вири кардал алахънавай.
— Магъамад! Магъамад! — гъарайна абуру,
Вирида Магъамадал туьклуьрна къилер.
Шадвиляй чин хъана бубу хъиз яру,
Ргазвай адан чулауав хци вилер.

XXXVII

Атана, алтлушна ам туна юкъва,
Вирида гъил къаз хвашкалди лагъана.
Гуьлназ акъвазна са тлимил къван яргъа,
Адан чинин рангар михъиз атлана.
— Тумар хъана! Жемьатар, архайин хъухъ!
Гъарайна, гана абуруз муштулух.
Виридалай алатна шадвилин ухът,
Элкъвена клвалахдал хъфена къулухъ.
Гуьлназан вилер хейлахди килигна,
Магъамда ганачир са акъван фикир.

Ада камар яваш кьулухъ эхцигна,
Квахънай гьакI факъирдин ийир-гийир.

XXXVIII

— Чна и чкаяр цана куьтягъна,
Пака экъечIиз кIанзава гуьнедиз,
Чна ина-ана чи гъил эцягъна,
Хейлах алафни кIватIнава муьхцериз,-
Лугъуз, колхозчийри ам шадарна.

Гьардаз са пIапIрус багъишна Магъамада,
Рахаз-рахаз вири кIвачел къарагъна,
КIвалахзавай чкадал фена ахпа.
Инал кIвалахиз машгъул хъйи чкадал
Садлагъана Гуьлназ акуна адаз.
Хъуьрена, хабар кьуна гьакI шадвилел:
— Вунни иник экечIнани, я Гуьлназ?

XXXIX

-Зун вучиз жедач кьван,— лагъана ада,—
Вун зал хъуьрезва жеди гъа, Магъамад.
Ваъ,— лагъана хушвилелди Магъамада,—
Вал хъуьрейла, зун нел шад хъурай кьван мад!
-Вуна гежер авуна хьи шегъерда!
-Бес ваз чични, кIанивал жедач, Гуьлназ.
Вуч ятIани вал са дуйшуьш атана
Лугъуз, и йикъара хажалат хъанвай чаз.
Квез хажалат куьз жеда, Гуьлназ, закай,
Зун тахъайтIа куь рикIин цуьк яни кьван?
— Зазни хажалат хъанай, валлагъ, вакай,
Цуьк туштIани, гьакIни туш вун чи душман.

XL

Вил виле акъурлахъди хъуьруьн киткиз,
Гуьлназа чин элкьурдай маса патахъ.
Мад ихтилат вегъена явашди хъиз,
Куьлуьз-куьлуьз ихтилатдай Магъамада.
Йикъар фена къати дяве давамриз,
Цанар цана, малдиз алаф гъазурна.
Станциядилаь вахчуна тумар хкиз.
Колхоздин арабаяр рекъе туна.
Мукъвал-мукъвал эвердай собранияр,
Эзбердай чпин кIвалах, къвезмай крар,
Эзбердай чпи цадай зулун тумар,
Чилинни тумарин къадай гьисабар...

XLI

Атана зул, цана зулун тумарни,
Колхоз хъана гила тIимил кьван секин.
Къвана живер, хъана хъуьтIер, къаярни,

Амма вилик йикъар квай жедай гишин.
Гъикъ хъайитлани колхоздиз вахчудачни
Лугъуз, халкъди цаначир феи йисуз.
Терг авунай авай чпин мал-мулкни,
Тукъваз нез, базардиз тухуз маса гуз.
Цаначир гатфарихъ я картуф, газар,
Я гъамиша хъиз харчи техил — цуькъ, мух.
Гида акъатайлахъди хъуьтлуьн къаяр,
Вирибурулай алат хъана залан ухът.

XLII

Магъамад ида авунвай нарагъат,
Ам къекъвезвай жедатла акваз са чара.
Собранийрани авуна ихтилат,
Хейлахди юклар-чиплер янай ада.
Гуж-баладал гъарнай авуна къайгъу,
Райондаини тимил къван буржар къуна,
«Цининди къазанмишун я са тике фу»
Лугъуз, гзафбур патарал дугурна.
Магъамадаз виридалай гзаф хажалат
Гатфарихъ колхоздиз трактор гъун тир.
Гъадаз такъат гъазуруни эвел нубат
Адав йифиз ахварни вугудачир.

XLIII

Галатун, акъвазун течиз дяведа,
Атана къуьд, ацукъна лацу живер.
Кафан хътин акъалт хъана гъар пата,
Клевна ада къакъан дагъларин синер.
Вацлар, кламар вили хъана муркларди
Къуна, шуьше хъиз акъвазна гъакъ къана.
Гувв-вуналди живер къугъуриз къайи,
Гишин жанавур хътин пехъи хъана.
Халкъари юкъуз тамай кларасар гъидай,
Кламал физ яд гудай чпин малариз,
Нянрихъди клелиз ликпунктариз фидай,
Куьлуьз-куьлуьз рахаз, ихтилат ийиз.

ЦІУД ЛУГЪУР КЪИЛ

Кулак чирна, ам къерех авуни,
Кесиб, уртабаб вахчуни чпивай,
Абурун агентарни къецел гадруни
Кулакар кицлер хъиз пехъи авунвай.
Абурун гизли дяве акъатна винел,
Къачуна а дяведи цлийи шикил.
Себ гунуг, гъелегъ къун, вегъин активдал,
Гъар патахъ акъажун чпин къацлар гъил.
Кулакри гъар юкъуз нянрихъ сана
Клат жез тлуьн-хъун, ихтилатар ийидай.
Чпин эхир метлеб лугъуз гъар сада,
Гъазрет Алийрилай мисалар гъидай.

Амма и экъеч1унриз гъар сеферда
Ячейкадин патай гана къати рум.
Я ячейкада, я хуьруьн Советда
Тунач сад къванни абурун къац1ай тум,
Ат1ана сесер хуьруьн кулакрин,
Кутуна вири къилдин налогрик,
Лап акъатай хци зиянчийрин
Крарни вугана тадидаказ суддив...
Чпин гуж акакъ тийирди чир хъайила,
Мад яваш хъана илихна кулакар,
Ялав къур т1анур хътин гъак1 са гьалда
Арадай алат хъана шумуд варцар...

III

Ингъе гатфарихъ элкъвезвай бере тир,
Рагъ элкъвена хквезвай цавун къулаз.
Чими нур галукъайла, чандал къвез хуьр,
Гъвечи-ч1ехи ц1ийи хъанвай ргаз.
Рагъул хъана яд ктканвай живерик.
Дар кк1арай куркур алаз физ ятар.
Ц1ийи гъерекат акатнавай эллерик,
Айванрал ракъиник къугъваз аялар.
Дагъдин хурарай ригъел-ригъел хъана,
Рапрапар гуз живедин ятар къведай.
Са чкайрилай къалин маргъал хана,
Рагара, синера акъаз пад жедай.

IV

Гъак1 ц1рана живер, алахъна вац1ар,
Ч1улав хъана живедикай хкатна чил.
Лацу хъана, алатна физ ялавар,
Чандал хквезвай аязри кайи чуьл.
Ник1ериз вили, рехи ранг акъатна,
Явашдиз винел акъалтзавай ц1ирер.
Гуьне пата куллух тамун къерехра
Ц1ару хъана акъатиз хъипи цуьквер.
Колхозчийр эгеч1на михъиз багълар,
Гъилера азаз цуьруьгъуьпарни къуьквер.
Цадай вахтни жезвай гатфарин тумар,
Гъазурнавай фин, картуфар, цуьквер.

V

Хтана райондай цанрин рекъемар,
Гатфарин тумар к1ват1унин тапшуругъ.
К1еви тапшуругъди мадни кулакар
Пехъи авуна, кутуна абурук гъугъ.
Башламишна гъуьжет къаз, цанар тацаз
Фондуниз тум тагуз, техил чуьнуьхиз,
Къилдин лежберрин арада фитне тваз,
Абурувни цаз титаз, гъиллеяр ийиз:
Им квез ганвай тапшуругъ я, жемятар,
Хъайи магъсул к1ват1на вири вахчуда,
Куь квез лазим я цана мегер тумар,

Куьн гишила туна, вири хутахда».

VI

Гзафбуруз хуьре тумар авачир,
ВучдатIа чин тийиз хьанвай мягьтел.
Кулакри чуьнуьхнавай, твар гудачир,
Абур ацукьнавай техилдин фуларал.
И сефердани абурун хаинчивал
Фенач кьиле, ам тадиз уьцIена.
Ам тадиз акьуд хьувуна винел,
Мад сеферда кулакдин рикI ишена.
Гьар камуна агакьна абурухь румар,
Гьар сефер атIана абурун вилик пад.
Цана колхозчийри, кесибри тумар,
Кулакдихь инанмиш хьанач садни мад

VII

Гьар камуна авуна дяве кьати,
Вахканач абурув ачух вахчуз нефес.
Ячейкадин, колхоздин хцивили
Расна абуруз гужлу тIалрин кьефес.
Вири кьуватар эцигна колхозди
КIватIна тумар, цана ацIурна никIер.
Абуруз жаваб яз кIвалахна йиф-югьди,
Душманар туна гьакI экьисна вилер.
Магьамадаз амачир декьикьа мажал:
Юкьуз колхозда кIвалахар ийидай,
Няниз мад ячейкада хьана кIватIал
Трактор гьун патал гьарник ккIидай.

VIII

Душмандин кьил гьатнавай гила чиле
Жагьин тийиз са патахьайни чара.
Абур гьатдай хуьруьн активдин геле,
ЧIуру хиялар туна чанда пара.
Абурун эхир чара хьана ягьун, кьин,
Зиянчивал, гьар са кардиз зарар гун,
КIвалахзавай активдин геле кьекьуьн,
Чпиз цIийи тумар гакьаз алахьун.
Шумудра малар чуьнуьхна колхоздин,
Шумудра кьацар тIуьна малар яз,
Шумуд колхозчи чIурна гьилел чпин,
Шумудрахьди муьхцер кана цIаяр яз.

IX

Колхоздин рикIелай кьени алатдач
Чпин актив юлдаш хьайи кьуьзуь Салман.
Адан гьайиф эсиллагь чандай акьатдач,
РикIел хтайла зурзада абурун чан.
Адан уьмуьр эвелдилаь эхирдал
Халкь хьанвайди тир датIана жемьтдиз,
Кесибвиле несилдилаь несилдал,
Гужал са кьас фу кьазанмишиз вичиз.

Адан буба уьмуьрдин эхирдалди
Хипехъан Абдул-Вагъабаз тир чубан,
Къил хуьдай са пара азиятралди,
Гъа и хизанда ханай ам, Салман.

X

Вичин аял вахтунилай башламишна,
Чир хъайид тушир адаз са секинвал.
Къазунай перемдай къуьнер экъисна,
Къекъведай алачиз я к1вачел-къилел.
Къеце пад тир адан мяхьи дугъризал,
Жагъидай ам гъамиша куьчедай.
Сад тир адаз куьчени гъа къайи к1вал,
Даим верч хъиз дар кк1ара къекъведай.
Са т1имил ч1ехи хъайидлай къулухъ
Михъиз жемьтдиз хъанай ам куьмек.
Халкъди ракъурдай кардал инихъ-анихъ,
Рази тир адалай вири диши-эркек,

XI

Ни дугурдай са низ я1а эвериз,
Ни чуьлдай адав мал хкиз тадай,
Ни гъекъ хъайи балк1ан гудай къекъуьриз,
Ни дугуриз зат1 гъиз тадай масанай.
Садан гафни ийичир ада отказ,
Саданни кефи хадачир вичикай.
Вичел тапшурмишун лап к1андай адаз,
Кимеллайбуруз к1валерай яд гъидай.
Буба даим авайди тир байирда,
Масадбурун к1валахрал жедай диде.
Гзаф вахтара ам амукъдай гишила,
Недай са зат1ни жагъин тийиз к1вале.

XII

Гагъ хъана ам чарабурун к1валерал,
Недай са къас фахъ абуруз к1валах ийиз,
Гагъ экъеч1на фена ам патарал,
Чалишмишна къил хуьдай къве кепекдихъ.
Атана вич хъайила са т1имил эгъли,
Пата-къерехдиз экъеч1 хъувунач мад.
Майишат кутуна вичиз са гъвэч1и,
Лапагарни гана атай са къуд-вад.
Акъвазнач йиф-югъди к1валахдивай,
Гъиле кар авачиз къарай къведачир,
Чилел тадачир жедай кар вичивай,
Ам гъамиша кардал алахъна жедай.

XIII

Вичиз кар авачир хътин вахтара
Къуни-къунши аялрин къилер твадай,
Шаламар илигдай халкъдиз гъавая,
Я тежербуруз гъугъванар храдай.
Жемьтдин ч1ур хъана хайи туьрезар

Керки гваз алахъна дуьзар хъийидай,
КВалахдивай са зерре жедачир бизар,
Бязибуруз хивелагарни цвадай.
Рекьин, муькъуьн аватна чIур хъайи чка
Садазни хабар тахъанамаз расдай,
Мал-лапагдиз муькъвер ийидай кIама,
Булах гъун патал **фуьргъуьяр** акъашдай.

XIV

Совет хъайи йикъалай хуьре
Ам гъар йисуз Советдин член хъанай.
Хъсандаказ къуна халкъдин кар гъиле,
Кесиб халкъдин кардиз вичин чан ганай.
Гъадан кIвенкI вечивилел мектеб эцигнай,
Вичин гъилералди расна вири цлар,
Багъдани ичин къелемар илигнай,
Минетдалди гъанай мектебдиз аялар.
Хуьруьн къвалав вацIал цIийи гужлу муьгъ
Эцигнай вичин гъилел къуна **къунжар**.
Минет-суьнетдалди авуна муьтIуьгъ,
КВалахдал гъанай ада хуьруьн халкъар.

XV

Колхоз тешкил авур сифте йикъалай
Ам гъахънай вичин ашкъидалди аниз,
Шумуд касдиз чешне къалурнай вичелай,
Шумуд сефер къаншар хъанай душманриз.
Ада гъакъисагъвилелди кIвалахнай,
Дуьздал акъуднай душмандин къацIай чин.
Ам мягъкемарунал югъ-йифди алахънай,
Гъайиф татана чIугур зегъмет вичин.
Ам колхоздин собранийрал раханай,
Куз-куз акъатнай адан дугъри гафар,
Душмандин зиянкарвилер къаланай,
Колхозчийриз гуз виликамаз хабар.

XVI

Амма душмандин гуьлле алатначир
Адан ашкъидив кузвай хуралай.
Адаз зегъметдин бегъер ачуначир,
Туькъуьл гуьлледи ам гъакI канай.
Душмандин хуьре гъазурнай пис къастар,
Абуру гъужумнай колхоздин активдал.
Кузвай иви гуьлледив авуна къайи,
Къаткурна гъамишалугъ ам чIулав чилел.
Ам янай Алирзади ружадал,
Ада къалурна лугъуз чуьнуьхнавай малар,
ЦIай эцигна адан гужлу тир хурал,
Акъална сабурдив рахай пIуззарар.

XVII

Ам яна душмандин къизмишвилел,
Ам фена лугъуз хуьре колхоздиз,

Ам яна душманди къацу ч1урал,
Вичин къармах хаз к1андай лугъуз рик1из.
Ам яна душманди зулум авур,
Хуъре кесиб халкъдин ивиар хъвайи,
Даим кесиб к1валел батраквиле къур,
Хуър зулумда, вичин гъилера хвейи.
Къве виш хеб ахъайна дагъдиз баябан,
Чубанар къуна абурун зегъмет т1уър,
Лук1 авуна вичи гудай са къас фан,
Винел акъудиз тун тавур залан сир.

XVIII

Ам янай душманди хуъруън къене,
Малар-мулкар вичиз къуна гъукумай,
Гужал, зурал халкъ туна лашун сиве,
Ишлемишай, гишила тур, яз-гатай.
Ам янай душманди жасусвилелди,
Ада к1анда лагъайла ц1ийи уъмуър,
Ам гъатна лугъуз кардин гъавурда,
Ада хана лугъуз чпин къац1ай сир,
Ада т1алабна лугъуз уъмуърда гъахъ,
К1ан хъана лугъуз мич1ивал терг авун,
Адан хура эцяна кузвай ракъ,
Гъадал жагъурна адан вилик пад къун.

XIX

Ам янай душманди инсафсузвилел,
Ада чпив ч1угуна лугъуз дяве,
Ам экъеч1на лугъуз чпин чинал,
Кесибриз к1андай лугъуз ам хуъре.
Халкъдин иви хъвайи фекъи, кулакри
Гъужумна банд тешкил авуна хуъре,
Райондиз хабар гуз экъеч1на фейи
Салманал дуъшуъш хъанай душман рекъе.
Колхозди куз-куз ам рик1ел хкида,
Салманан хатурдиз ийида гъурмет.
Гъадан т1варц1ихъ зарбунал к1валахда,
Хуъруън къвалав адаз эцигна гуъмбет.

XX

Банда акъвазначир Салманал бесна,
Абуру пучнай хъсан тир юлдаш Юсуф.
Кесиб халкъдин япари пехъи сесна,
Рик1ел хтайла, алатда къати уф.
Ам райкомдин секретарь, хъсан регъбер,
Шумудрахъ ам колхоздиз атанай,
Гъавурдик кутаз даим кесиб эллер,
Шумудрахъди дуъз тир рекъер къаланай.
Ячейка алатна к1еве гъатайла,
Дуъз хъувуниз куъмекар гайд гъам тир.
Ч1ур хъана тешкилур колхоз чк1айла,
Виридалай гъадаз хъанай пара агъур.

XXI

Ада даим хабар къадай дерди-гъал,
Ам кесиб халкъдихъ галаз рахадай,
Адаз чидай кесиб халкъдин риклин чIал,
Гъамишанда кардин гъавурда твадай.
Масадбуру хъиз къуру буш рахунар,
Къиле тухун тийир, буш хиве къунар
Ийидачир, адаз кIандай гъанжах кар,
Кардалди тир адан вири гъунарар.
Вич кесибдин дар са хизандин къула
Хана, залан уьмуьрар гъалайди тир,
Кесиб халкъдин дерди гъакъдай ада,
Кесиб халкъдиз къуллугъдай еке, агъир.

XXII

Агъзур сарин зулумдик квай дагълара
Тухузвай партиядин чIехи кар.
Душман кулакдин чиркин тир пацукай
Хкудун патал дагъдин кесиб халкъар,
ТуькIуьрун патал азад тир жемият
Тухванай югъди-йифди залан кIвалах,
Залан жавабдарвилай тавуна кат,
Гъамиша кIвалахдал хъанай ам алахъ,
Вучда, залумдин гуьлле хъана пехъи,
Ам ргазвай энергидал алуькна,
Ягъ хъувунач иви чими, кур рикIи,
Дигмиш хъайи бегъердихъ цIар галуькна.

XXIII

Къена хъсан юлдашар Салман ва Юсуф,
Къена мадни са хейлах большевикар.
Хабарсуз душмандин гъили гана ух,
Телеф авуна хъсан тир юлдашар.
Абур янай душманди пис ниятдал,
Элкъуьр хъийиз кIанз виликан чпин къар,
Мадни хъун хъувун патал гъакI капашдал
Кесиб халкъдин эхиримжи ивиар.
Кутун хъувун патал халкъ чпин пацак,
Къамчи гваз къваздайвал абурун къилел,
Акълалдардайвал хуьрел гъурадин як,
Ийирвал мад мазлумрин мецер лал...

XXIV

Душмандин гъилле фенач артух яргъал,
Абурал къарагъна зегъметчи халкъ вири,
КукIварна, терг авуна абурун цIиргъел,
Азадвал хвена Октябрди гайи.
Кесиб, мазлум гила гъавурда гъатнай,
Вучиз душмандиз такIан я колхозар,
Куьн патахъай хъсан чанар къирмишной,
Вучиз душмандиз такIан тир и гълар.
Душмандин чиркин ниятдиз жаваб яз
Нече-шумуд кесиб колхоздиз гъахънай.
Ячейкади рехъ къалурунин кIаник кваз,

Шумуда партиядиз арзаяр ганай.

XXV

Ингъе са паюни цазвай никIера,
Садбуру туькIуьрзавай малариз гъаятар
Садбур цуьруьгъуьл гваз михъиз векъера,
Садбуру дагълара хуьз хипер, малар.
Ячейкани колхоз эгечIна кардив,
Гъар камуна михъна чпин состав,
Зарар гуз туначир чпиз гъич са нив,
Гъамиша акъвазнава гъакI кардин къвалав.
Къурбана вичин цанин бригадиз
Юлдашвилел Салманан тIвар ганавай,
Гектар гектардин гуьгъуьнлай аладриз,
Хейлах гъалибвилериз атанавай.

XXVI

Душмандивай хъанач къаст кьиле тухуз,
Ам къати дявейра къазунна тергна.
Колхозчийри гъар камуна румар гуз,
Вил ахъайиз тунач, гъакI гъелекна.
Абуруз жаваб яз тухвана акъажунар,
Гужлу авуна гъарнал зарбачивал,
Гъам цана, гъам мал хвена къалаз гъунар,
Хуьрел акъалдар хъувуна диривал.
Дуьздал ахкъудна абуру гъар са душман,
Вахчуна абуру чуьнуьхай техил, мал.
Абурукай азадна кесиб халкъдин чан,
Къати гъужум авуна абурун винел.

XXVII

Гъелбет, душман регъятдиз хъанач теслим,
Эхиримжи гужарал тухуз дяве,
Абурун тумар, мукъвабур, мирес, къаюм
Гъелени секин хъанвачир хуьре;
Амазмай чуьнуьх хъана кулакар,
Анжах чпин акунар гъакI дегишна,
Таквадайвал агъуз авуна япар,
Кесибдин гъалда къалуриз илихна.
Абуру хуьре гъалар дегиш хъуник кваз,
Алудна кIвалерал алай батракар,
Гана, тергна чуьнуьхна акваз-акваз,
Чилерик кутуна кIватIална фураар.

XXVIII

Абур дуьздал ахкъуддайла, Гуьлназа
Атлу-Ханан фур къаланай Советдиз.
Идакди Атлу-Ханаз хъел атана,
Гъар жуьре ниятар атана рикIиз.
Виликдай хъиз ячейкада, Советда
Амачир мад адаз къадай са чка.
Кас амачир виликан дустарикай,
Вири кьерехна, михъи язвай ана.

Кулакрин тумар Мирзе-Бутай, Мисри,
Къадир ва масабур къерех авунвай,
Советдани гъатна хъсан партийный,
Вири крар намусдалди къунвай.

XXIX

Комсомолри чпин жергеяр михъна,
Хкудна вичикай ч1уру членар,
Вирибур намусдал колхозда гъахъна,
Партиядин кардал эцигнавай чанар.
Душман гъарнихъай чуькъвена т1алара,
Илих хъана, лал къена акъвазнавай,
Вичин ч1уру фикиррани хиялра
Юаз тежез, сессуз гъак1 агажнавай.
Амма и гъал феначир аргух яргъал,
Душманди къалур хъувуна вичин чин,
Мад гъужумна гунагъсуз чи Гуьлназал,
Эхиримжи дерт элекъарна вичин.

XXX

Гатфарин къан нянин вахт тир алахъай,
Цава акъвазнавай цифед гап1алар,
Лак1-лак1 хъана рагъ экъеч1дай патахъай
Цифериз иви хътин янавай яр.
Мектебдин гегъенш тир, ачух дак1аррай
Аватна къацу ч1урал зайиф эквер.
Къенни вили хъана тенбекд гумадай,
К1ват1 хъанвай аниз са хейлах эллер.
Им язвай ячейкадин собрани,
Ана гъялзавай трактордин месэла,
Колхозчиярни атанвай иниз вири,
Месэла къунвай абуру к1евелай.

XXXI

Вири шад тир, шадвилел хъвер ийидай,
Трактор гафунал вири шад жедай,
Гъарнихъай такъат жагъуриз алахъдай,
Кар туьк1уьриз гъар чарайрихъ къекъведай..
Магъамад — къарар акъудна абуру
Къвед-пуд къалди рекъе твадай райондиз,
Фена алукъна авун патал къайгъу
Чилер отделдиз, партиядин райкомдиз.
Гуьлназа дикъетдалди яб гуз жедай,
Ам шад ийизвай ихътин гафари.
Бубадин къвалав ацукъна хъуьредай,
— Хъуьремир! — лугъуз, туьгъметдай бубади.

XXXII

Пенжердин къарада яргъал далдайрик
Илих жез-илих жез са кас къекъведай,
Акатайла яваш къекъвер к1вачерик
Къванцин кк1алар, ширх-ширхиз ванер къведай
Ам к1вачин туп1арал къвазиз, хкаж жез

Пенжердихъай кIвалин къенез килигдай.
Мадни акъваз хъана къулухъди элкъвез,
Явашдвилел камар къулухъ эхцигдай.
Са вуч ятIани акуна кIандай адаз,
Ам алгъиз килигиз, къулухъ хкведай,
Хъел квай жанавур хъиз кылни чилеваз,
Элкъвез мектебдал чарх ягъиз къекъведай.

XXXIII

Ам тир Али, ахтармишзавай Гуьлназ,
Вил алай куьтягъ хьунухъал собрани.
Къекъведай ам инз-анз югъваз-югъваз
Къулакай куьрсарна яргъи гапурни,
Ам къекъведай рикIин теспачавилел,
Вичи-вичик къизмишардай пехъи хъел.
Маса партал, бармак алукIна кылел,
Гъиле гваз зегъердин стIалар квай сел.
Ингъе собрани куьтягъна, экъечIна
Халкъар гъарнихъ чкIизвай кIвалериз.
Али тадиз а патахъди къекъечIна,
Чуьнуьх хъана дар ккIа, цлан кIаниз...

XXXIV

Винидихъай хтана Гуьлназни Къурбан,
Яваш-яваш мичIи ккIаз агакъна.

ЦIай квайди хъиз зурзазвай Алид чан,
ЯтIани, адалай и хиянат алакъна.
Къурбан вилик квай, Гуьлназни гуьгъуьнал,
Абур хъфизвай яваш-яваш рахаз,
Садлагъана гъарай акъатна винел,
Алчуд хъана чилел ярх хъана Гуьлназ.
— Гуьлназ, Гуьлназ! Ваз гъикI хъана, я Гуьлназ,—
Лугъуз, мукъув атана адан Къурбан.
Амма гапурдин тум аквазвай хурай,
АтIа кыляйни сад катзавай ккIан.

XXXV

-Гуьлназ, Гуьлназ! Вахъ гъикI хъана, я Гуьлназ! —
Лугъуз, гъарагъар акъатна Къурбанай.
-Вуч хабар я, гъик! хъана, я Къурбан, ваз! —
Лугъуз, къуншияр кIватI хъана гъар патай.
Хабар чкIана са герендилай хуьруьз,
Атана кIватI хъана вири жемьтар,
Гуьлназ гъилераллаз хутахна кIвализ,
КIвал ацIана, кIватI хъана хуьруьн халкъар.
Гуьлназан кылихъ акъвазна Магъамад,
Вилерай гъуз тIуб-тIуб накъвар атана,
Вич къалур хъувунани душманди мад,
Инал шад тахъурай ам! — лагъана.

XXXVI

Гуълназа акъалнавай ч1улав вилер,
Адан сивяй булах хъиз къвезрай иви,
Пашмандаказ гъак1 хура туна къилер
Дерт хкаж жез, яваш ишезвай вири.
Адан мез рахазмачир, гъилер юزاز,
Яру къумрал чин хъанвай рангсуз, хъипи.
Къурбана эвердай: — Гуълназ, я Гуълназ!
Луп1 идачир шел къвезвай куьлуь вили.
Секретарди гапур къачуна гъиле,
Гъамлувилел килигна хейлах адаз.
— Жемьатар, и гапур нинд я, лагъ куьне! —
Лугъуз, жемьатривай эгеч1на жузаз.

XXXVII

-Им Атлу-Ханан Алидин гапур я!
Заз гъадан къула акунай им фад!
Дуьз я, гъадан къула зазни акурд я!
Лугъуз, жавабар гана халкъди фад-фад.
Ша чна адаз къисас хъийин и кар,
Душмандикай чаз жедай туш эсиллагъ дуст.
Акъалтна к1вачел вад-ругуд итимар,
Камар вегъена, рик1ин къен намусд куз.
Магъамада чукурна абурун вилик,
Гуж-баладалди абурун вилик пад къуна.
Ам жеда пролетар суддин гъилик, —
Лугъуз, намуслу хъел секин хъувуна.

XXXVIII

Гуълназ куьтягъ хъана халкъдин вилерик,
Ам гъамишалугъ яз фена, чара хъана,
Еке дерт куткурна халкъдин рик1ерик,
Абурун шад яз авай кефияр хана.
Коммунист, колхозчийрин ч1ехи пай
Пакамдалди акъвазна адан къилихъ,
Куьлуьз-куьлуьз рахаз, нагъв физ вилерай,
Килигдай хъипи чиниз, инихъ, анихъ.
Пакамахъ югъ жезмазди, михъиз хуър
Атана, ац1ана гъаятар, к1валер.
Ац1ана к1валер, гурарар къвер-хъифир,
Гуълназ акваз-такваз эцигна вилер.

XXXIX

Рагъ цавун къулалай винихъ алатна,
Хъелер-хъелер чук1урна къизмиш нулар,
Чими шагъвардал цуькверин атир алахъна.
Лепеяр гуз акъвазна къацу къацар.
Куьчедай виниз атана гуругъар,
Арада Гуълназ авай мяфедаваз.
Хуьруьн къилихъ яваш авуна камар,
Къацу ч1урал эцигна абуру Гуълназ.
Халкъдин гъалар сефил тир къил хураваз,
Абур гъалтиз, алгъиз мейитдиз килигдай,
Гзафбуру гъилера яйлухар аваз,
Шел къвезвай вилерал яйлух эцигдай.

XL

Гуълназан кьуъзуъ диде вилер шехъиз
Пехъи дердеривди залан зурзадай,
Гагъ адан лацу къайи пел уърмишиз,
Гагъ ам авай мяфе кьужахда къадай.
— Я жемятар! — лагъана секретарди, —
Даиман чавай чара хъана Гуълназ.
Гила чна ам гъанва иналди,
Чи гъилелди и къайи чилик кутаз.
Душмандин гъили къакъудна ам чавай,
Ада чавди гъил гъилеваз кIвалахнай.
Агъзур сарин зулумдай, чIулаввилай
ЭкъечIнай ам, цIийи уьмуърдал алахънай.

XLI

— ГъвечIи сарилай азиятда, дарвиле
Мекъи, гишин уьмуър гъалнай ада.
Авамвилин хци къармахрин къене
Кулакрин зулумрик акатнай ам.
Вич жегъил дишегъли яз гъакI дявейра
Ам хкечIнай душманрин къармахрикай.
Акъвазначир абурун чиркин къелейра,
Абурал гъалиб хъанай ам гъар патай.
Агъзур сарин зулумдик квай папариз
Вичел азадвилин ибрет къаланай.
Абур чIугунай жемятдин кардиз,
Авамвал терг ийиз мектебриз гъанай.

XLII

— Эвелимжи яз гъахъна ам партиядиз,
Ячейкада хейлах кIвалах авуна.
Зерре къадар чандизни инсаф тийиз,
Югъди-йифди къати зегъмет чIугуна.
Эвелимжи яз колхоздиз атана,
Ашкъидал, намусдал кар гъиле къуна.
Вичин ибретдал мадни папар гъана,
Душманрив къати дяве чIугуна.
Эхиримжи нефесдал къван датIана
Ам югъ-йиф жемятдин кардал алахъна,
Вичин уьмуър гъакI халкъдин кардиз гана,
Халкъдин хушбахтвал патал кIвалахна.

XLIII

— Куйгъне агъа йикъар гъиляй акъатай
Душмандин рикIивай хъанач эх ийиз.
Дили хъана, ихтиярар къакъатай
Душманди гапур сухна адан рикIиз.
Амма и къиникъи чун кухурдайд туш,
Чун гъар дяведа мадни хци жеда.
Душманди а фикирар авуна буш,

Зегъметчи халкъ адан къаншардиз къведа.
Къейибурун ериндал мад вишерал
Гъахътин къегъал игит ксар хкведа.
Зегъметчи халкъ зегъметдал ва дявейрал
Гъар фронтда къатІиян гъалиб жеда.

XLIV

Алатна къар, алатна вилин накъвар,
Гъамиша хъиз колхозда ргазва крар,
РикІел хкиз къейи юлдашрин тІварар,
Вирида авуна намусдал къастар.
Салмананни Гуълназан суар жергеда
Аваз, амукъна колхоздиз хатира,
Гъар дуъшуъш хъана абурал гъалтайла,
Душмандиз лянет ийида вирида.
Колхозда кІвалах ийизва зарбунал,
Гъадалди гуз душмандиз чпин жаваб.
Няни хъайила вири мектебдиз фида,
Гъиле къуна чпин дафтар, ктаб.

XLV

Колхозди трактор къачун паталди
Райондивай авур тІалаб къабулнач,
Амма абуру Магъамад гъакІ винелди
Буш гъилер гваз, явашдаказ рахкурнач.
Ам хтана гваз векъ ядай машинар,
Къуъквер, цуъруъгъуълар, маса алатар.
ЦІуд агъзуррал гъана буржунин пулар
Къачун патал колхоздиз хипер, малар,
Ам райкомда кардин гъавурда туна,
Вуч авун лазим ятІа чпин хуъре,
Юлдашвилел кІевиз адан гъил къуна,
Къалурна ийидай кІвалахдин чешне.

XLVI

Магъамад шадвилелд элкъвена хуъруъз,
Итимар ракъурна машинар хкиз,
Собрание эвер гана ада тадиз,
Месэла гъял авуна чпи чпиз.
— Юлдашар, — лагъана Магъамда кІевиз,
Чаз районди трактор отказна.
Вучда куъне, трактор лазим я квез
Лугъуз, са пара хабарарни къуна.
Зун тухвана райкомди кабинетдиз,
КІелна заз Дагкомди акъудай къарар.
Чилин колхоз виже къведач чи хуъруъз,
Чна хуънуъх лазим я хипер, малар.

XLVII

— Гъелбетда, цунни лазим я, юлдашар,
Абур цун мумкин язва маларал.
Пара чил чахъ авач гъиз тракторар,
Гужлу авун лазим язва малдарвал.

Ингъе, юлдашар, Дагкомди лугъузва:
Дагълух хуърера хвена кIанда малар,
Ам патал чаз дуъз тир рекьер къалузва,
Чина виже къведач чилин колхозар
Чаз ахъайнава са хейлах бурж пулар,
Чавай гила чаз малар къачуз жеда.
Чаз ахъайнава алатар, машинар,
Чаз мукъвара мад куъмек хкведа.

XLVIII

Чаз авазва, юлдашар, векьер, дагълар,
Чаз авазва вишерал малар, хипер,
Мадни къахчуда чна хейлах малар,
Мални хуъда, цанни ийида чилер.
Чи хуър, дугъри,— лагъана секретарди,
Чилин кIвалахдал дуланмишиз дар жеда.
Чна кар туькIуър хъувуна кIанда цIи,
Къведай суз чи малдарвал винел къведа.
Чи колхозчийрихъ исятда пуд виш къван
Къарамалар, калер, яцар авазва,
Исятда санал хъивегъна виридан
Вад-ругуд виш лапагни чав гвазва.

XLIX

— Чна туькIуър хъувуна кIанда чи кар,
ТуькIуърин чаз малар хуъдай юлдашвал,
КIанзавайд я чавай чIугун зегъметар,
Кар къилиз акъудун акъвазнава чал.
Собраниди хушвилелди къабулна
ТуькIуър авун юлдашвал чпин хуъре.
Душманар мад сеферда гъакI зурзурна,
Гъар са карда алудна абурун фитне.
Гъадлай къулухъ мад райкомдин секретарь
Мукъвал-мукъвал ибурун хуъруъз атана,
Вучда, гъикI тухвана кIандатIа кар,
Юлдашвилел, меслятдалди къалана.

L

Алатна йис, алатна хци уьмуър,
Югъ-къандавай къати жез фена дяве.
Амма ингъе ачух хъана гизли сир:
Малдарвал гужлу хъана хуъруън къене.
Нехиррай ацIана гъакI къацу дагълар,
Ахъайна къарамалар, хипер-кIелер,
Эцигна цIийи гъуьндуьгар, гъаятар,
Килигналди тух тежер гъалда вилер.
Виликди чилин кIвалахар ийирла,
Агалтна ийидай кIвалах авачир,
Хизандин членар гъакI буш кIвалера
Ацукъна, ийидай са кар гвачир.

LI

Дуланажагъни тушир пара хъсан,

Тимил къван никIери абур хуьдацир.
КIвалин къене бушдиз ацукъна хизан,
Чиле абуруз акъакъдай кар авачир.
Гила хуьре ни кIвалахзава никIе,
Ни хуьзва юлдашвилин нехирар,
Ни дагълара кIвалах ийизва векъе,
Ни михъиз агакъар ийизва багълар.
Тоннралди нек физ нисидин заводриз,
Акъудиз гъар патахъ бул-бул нисияр.
Булвилелди гузва абуру уьлкведиз
Нек, як, гъери, хуьтуьл сар.

LII

Пакамахъди экв хъана акъурла рагъ,
Хуьре гъвечи-чIехи кIвачел акъалтда.
Акъалтна гъарнихъ мал-лапагдин гъарай,
Вири ашкъидалди кIвалахдал гъалтда.
Са патахъай хкведа абуруз техил,
Са патахъай нек, сар, путарал гъери.
Хуьруьн къене вилик буш хъайи шумуд гъил
Хушбахт уьмуьрдал алахънава вири,
Абур хушбахт яз дуланмиш жезва вири,
Амачиз душмандихъ гъич са муьгътежвал,
Гъар четинвал алудиз гужлу гъили,
Садна къуватар, садна вири гаф-чIал.

LIII

Фараш я калер, рамаграл балкIанар,
Абуру гузва гъар йисуз вишрал бегъер.
Абуруз кIан я, гъикI кIан ятIа чпин чанар,
Вишералди ханавай таза кIелер.
Дагъдин хурара эцигна таяр,
КIватIнава абуру хуьтIуьз нер алафар,
ХуьтIуьз гъалун патал чпин лапагар
Арандани туькIуьрнава къишлахар.
Чилин кIвалахрин колхоз туькIуьруналди,
Чпи ахъа авур гъалатI дуьзарна.
Гъил гъилеваз гужлу тир зегъметдалди
Хуьр къатIиян душмандал гъалибарна.

LIV

Гъам ячейка, гъам колхоз, гъам Магъамад
Садрани и къадар шад хъайид тушир.
Алатда мад гъа икI йисар къуд-вад,
Авам хуьруьз вири сирер жеда чир.
Къацу дагълар, яйлахар, гъам къишлахар
АцIуда юлдашвилин нехирривди.
Алатда мад дявеяр, залан йисар,
Маса гъалар гъида большевикд гъили.
Дагълар арада хъунч хъиз бине хъанвай,
Лал ахвара къаткай гъа чи куьгъне хуьр
Элкъвена цIийиз Советри хайи
Хуьр хъана, туькIуьрзава цIийи уьмуьр.

Агъзур сарин зулумдик эзмиш хъайи
 Чулав хуър дявейрай дявейриз фена.
 Югъ-къандавай цлийи къегъалар хайи
 И дявейра хъсан тир чанар къена.
 Амма къацлай куьгънедан диб акъудна,
 Арадал гъана Советрин цлийи хуър.
 Агъзур сарин зулумдикай хкудна,
 Туьклуьрзава азад тир цлийи уьмуьр.
 Фидач гзаф яргъал, лап и мукъвара
 Чир тежер гъал дегиш жеда хуьруьн чин.
 Синифсуз, азад жемият къурмишна,
 Ракъинив ишигълаван жеда хуър чи.

ЧЕТИН ГАФАРИЗ БАЯНАР

Байирда (буба даим авайди тир байирда) — пата-къерехда, къеце пата, чуьлда, къариблукда.

Бигер — барщина, агъадин бигер, агъадиз кIвалах (вилики крепостной лежберди гъавайда ва мажбуран агъадиз ийидай кIвалах).

Бакъал — бакалея; бакъал туьквенар; бакъал мал (чай, шекер, емишар ва ихътин маса недай- хъвадай шейэр).

Гизли — рикIе авайди лугъун тийир; чинебан кар.

Гъазават — мусурманри мусурманар тушир халкъарихъ галаз тухузвай диндин дяве; къанихвал, темягъкарвал; къативал, пехъивал; ажугълу.

Гъезеблу (*гъазаблу*) — хъел квай, ажугъ квай, ажугълу.

Духан — духан (вилики ичкияр, хуьрекар гудай ашпазхана).

Дуьгуьр — шаршав (сусан).

Жасус — шпион (душмандин далу пата чинеба крар ахтармишдайди).

Желонка — желонка (буругърай нафт акъудун патал ишлемишдай, кIане клапан (къалпагъ) авай яргъи цилиндр хътин алат).

Жемият — общество.

Забастовка — забастовка (рабочийри карханаирин иесияр, эксплуататорар тир классрин гъукумат чпин истемишунар, чпи эцигай шартIар бегъемаруниз мажбур авун патал вирида санлай кIвалах гадарун, акъвазрун).

Зеэр (*зегъер*) — агъу.

Зимидиз — дустагъдиз.

Зиндан — дустагъхана.

Ибрет — насигъат, чешне..

Илаж — чара (четин гъалдикай хкечIдай, экъечIдай), рехъ, тегъер.

Илихун — акIаж хъун, патахъ хъун, агъуз хъун.

Инкъилаб — революция.

Истисмар — эксплуатация (маса инсандин зегъметдикай менфят къачун, ам ишлемишун).

Конка — конка (трамвай акъатдалди вилик бязи шегъерра балкIанар квай ракъун рекъин машин, вагонар).

Кирихдай — карагдай (къарагдай).

Къазамат — дустагъхана.

Къазан — къажгъан.

Къазанхана — машинрин котел авай кIвал (котельная), пардин къазанрин пичерик цIай кутадай чка (кочегарка).

Къулгъу — къуръандин пуд лагъай сурадин эхирдин тIвар.

Маузер — автомат тапанчийрин са жуьре.

Полицейстер — пачагъ авай девирда чIехи шегъерра полициядин (пачагъдин Россияда революциядин аксина женг тухун патал ва къайда хуьн паталди буржуазиядин гъукуматдин идарадин) начальник.

Межевир — виликди мискIиндин кIвалахдиз килигзавай кас.
Мешвера — собрание, совещание (са месэладин ва я масэлайрин патахъай мешвера ийиз, меслят ийиз кIватI хьун, кIватI хъайибурун межлис).
Нафакъа — хуьнуьх (сада хуьзвайди яз хьунухъ).
Некягъ (атIун) — некягъ авун, эвленмиш хьун.
Правильщик — управляющий (са кардин кьилел алай, идара ийизвай кас).
Семимивал — кIанивал, гьурметлувал.
Сест — ван, сес (эхо)
Синиф — класс;
синифдин — классовый.
Сиясат — политика;
сияси — политический (по-литикарин).
Старший — кьуллугъдал алайбурукай чIехиди, са къадар ксарин кьил.
Тедбир — серенжем; къадар, дережа; игътиятлувал, мукъаятвал.
Теслим хьун — табий хьун.
Уфукъдин чинлай — цавун чинлай.
Факъир — бахтсуз, бахтикъара; хата авачир, умун, милайим, хьуьтуьл.
Ферсет (фирсет) — буш, къастунал буш, буш хесет квай (буш, гьуьргъуь еб хьтин).
Чилер шубе — земотдел.
Шариат — кьурьандал бинеламиш хьанвай дин-дин, юридический, яшайишдин кьайдарпн кIватIал.
Ячейка — сифтегъан парторганизация.

А. ФАТАХОВАН ЭСЕРИН КIВАТIАЛАР ВА КБИЛДИН КТАБАР

Надинж аялар. Махачкала, 1930. Гъалибвиликъ. Махачкала, 1932. Чна дуьнья цIийи хьийида. Махачкала, 1933.

Лянет. Махачкала, 1933. Дагъларин разведчикар. Махачкала, 1934. КъатI-къатI авур зунжурар, Махачкала, 1934. Хкъягъай произведенияр. ТуькГуьрайди Н. Ахмедов.

Махачкала, 1948.

Хкъягъай произведенияр. ТуькIуьрайди ва сифте гаф кхъейди Н. Ахмедов. Махачкала, 1955. КъатI-къатI авур зунжурар. «Коммунист» газет. Февраль—май. 1968.

Хкъягъай эсерар. КIватIал туькIуьрайди, макъала ва кьейдер кхъейди З. Г. Бирембеков. Махачкала, 1979.

А. ФАТАХОВАКАЙ ТЕКЛИФЗАВАЙ БЯЗИ МАКЪАЛАЯР ВА КТАБАР

1) *лезги чIалал: Агъаев А. Г.* Алибег Фатахов. Килиг: «Къве поэма», Махачкала, 1954.

Агъаев А. Г. Алибег Фатахован яратмишунар. Махачкала, 1956.

Агъаев А. Г., Ахмедов Н. А. Лезги поэзиядин антология. Килиг: Лезги шаиррин чIалар (сифте гаф).

Алибег Фатахов (1910—1935), Махачкала, 1958.

Агъаев А. Г. Лезгийрин литература. Макъалаяр. Махачкала, 1959.

Агъаев А. Г. ЧIехи везифайри эверзава. «Коммунист» газет, 24-февраль, 1968.

Агъаев А. Г. Алибег Фатахов ва ада шиирралди кхъенвай роман. «Коммунист» газет, 6-февраль, 1968.

Ахмедов Н. А. Алибег Фатахов (сифте гаф). Килиг: А. Фатахов. Хкъягъай произведенияр». Махачкала, 1948, 1955.

Ахмедов Н. А. РикIелай тефидай шаир. «Коммунист» газет, 5-ноябрь, 1967.

Ахмедов Я. А. Алибег Фатахован яратмишунин рехъ. «Дуствал», № 3, 1954.

Бирембеков З. Г. Алибег Фатахован яратмишунрин геле аваз... «Дуствал», № 3, 1968.

Бирембеков З. Г. Алибег Фатахов (биография). «Коммунист» газет, 3-декабрь, 1968-й.

Бирембеков З. Г. Алибег Фатахован уьмуьр ва яратмишунин рехъ. «Дуствал», № 3, 1969. *Бирембеков З. Г.*

Женгчи шаирдин эсеррикай. «Дуствал», № 3, 1970.

Бирембеков З. Г. Советрин лезги литературадин устад. Килиг: «А. Фатахов. Хкъягъай эсерар». Махачкала, 1979.

Бирембеков З. Г. Октябрдин ашукъ (Алибег Фатахов хайидалай инихъ 70 йисаз талукъ яз). «Коммунист» газет, 6-август, 1980-й.

Гаджиев М. М. Са къве гаф. Килиг: «А. Фатахов. Гъалибвиликъ», Махачкала, 1932.

- Гъажиккулиев Б.* Лезги прозадин устад. «Дуствал», № 3, 1969.
- Гашаров Гь. Гь.* Багъа савкъват. «Коммунист» газет, 4-апрель, 1980-й.
- Гайдаров Р. И.* ва *Алипулатов М. А.* Лезги литературный чІалан тарихда Къ. Саидан, Е. Эминан, 234 С. Сулейманан ва А. Фатахован роль. *Килиг*: «Лезги чІал. Педучилище патал учебник», Махачкала, 1965.
- Гусейнов И.* Алибег Фатахован сурал цуькведин сад лагъай кІунчІ «Дуствал», № 1, 1957. *Садыкъи С.* Лезги шииррин туькІуьр хьунухь. «Дуствал», № 3, 1963.
- 2) *у рус чІалал*: *Яралиев Я.* Къве поэма. «Дуствал», № 4, 1954. *Агаев А. Г.* Заметки о лезгинской прозе. «Дагестанская правда», 17 апреля 1952 г.
- Агаев А. Г.* Алибег Фатахов (к 20-летию со дня смерти). «Дагестанская правда», 26 апреля 1955 г. *Агаев А. Г.* Сулейман Стальский. Жизнь и творчество. Махачкала, 1963.
- Агаев А. Г.* Октябрь и дагестанская литература. В сб.: «К высотам социалистической культуры», Махачкала, 1967.
- Алферьев П.* Исторический нашего роста документ (о сборнике «Дагестанские поэты», 1932). Ж. «Штурм», № 1, 1933.
- Бирембеков З. Г.* Художественное творчество Али-бека Фатахова. Автореферат кандидатской диссертации. Махачкала, 1974.
- Вагабова Ф. И.* Алибек Фатахов. В кн.: «История дагестанской советской литературы». Махачкала, 1967, т. 2.
- Вагабова Ф. И.* Формирование лезгинской национальной литературы. Махачкала, 1970. *Гаджикулиев Б.* В созвездии братских литератур. Махачкала, 1977.
- Гашаров Г. Г.* Писатель-новатор. В кн.: «Певцы обновленного края», Махачкала, 1967. *Ибрагимов А.* Песни о Ленине на лезгинском языке. «Дагестанская правда», 21 января 1935 г. История дагестанской советской литературы. Махачкала, 1967, т. 1, 2. Литературная энциклопедия. Москва, 1932, т. 6.
- Лелевич Г.* Сулейман Стальский и Алибек Фатахов. В кн.: «На путях изучения литератур Дагестана.» Ростов-на-Дону, 1934.
- Лелевич Г.* О социалистическом реализме. «Дагестанская правда». 15 июня 1934 г.
- Назаревич А.* В мире горской нарэдной сказки. Махачкала, 1962.
- Пашиева Т. Н.* Жанр рассказа в ранней лезгинской прозе. В сб. «Художественный текст и литературный жанр». Махачкала, 1980.
- Стенограмма первого съезда писателей Дагестана» 1934.

КЪИЛЕР

Алибег Фатахов: куьруь биография ва ярат-мишунар *З. Г. Бирембеков.*

Сад лугьур кьил
 Къвед лугьур кьил
 Пуд лугьур кьил .
 Кьуд лугьур кьил
 Вад лугьур кьил
 Ругуд лугьур кьил
 Ирид Лугьур кьил
 Муьжуьд лугьур кьил
 КІуьд лугьур кьил
 ЦІуд лугьур кьил

Алибег Фатахов

РАЗОРВАННЫЕ ЦЕПИ

На лезгинском языке

Редактор А. Кардашов

Художник М. Муталибов

Худож. редактор Э. Лубьянов

Технический редактор В. Гаджиева

Корректор Ф. Бабаева

Сдано в набор 29. 03. 90. Подписано в печать 07. 06. 90. Формат 70X90¹/32. Бумага тип. № 1. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. печ. л. 8,77. Уч.-изд. л. 9,55. Заказ 874. Цена 85 коп.

Дагестанское книжное издательство Государственного комитета Дагестанской АССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 367025, Махачкала, ул. Пушкина, 6.